

CENTRE FOR CO-OPERATION WITH NON-MEMBERS
CENTRE POUR LA COOPERATION AVEC LES NON-MEMBRES

ORGANIZACIJA ZA EKONOMSKU SARADNJU I RAZVOJ

**POLITIKE OBRAZOVANJA
ZA UČENIKE U RIZIKU
I UČENIKE SA SMETNJAMA
U JUGOISTOČNOJ EVROPI**

CRNA GORA

ORGANISATION DE COOPÉRATION
ET DE DÉVELOPPEMENT ÉCONOMIQUES

ORGANISATION FOR ECONOMIC
CO-OPERATION AND DEVELOPMENT

ORGANIZACIJA ZA EKONOMSKU SARADNJU I RAZVOJ

**POLITIKE OBRAZOVANJA ZA UČENIKE U RIZIKU I UČENIKE SA SMETNJAMA U
JUGOISTOČNOJ EVROPI**

CRNA GORA

U originalu objavljeno od strane OECD na engleskom jeziku pod naslovom : Synthesis Report and Chapter 7 Montenegro in *Education Policies for Students at Risk and those with Disabilities in South Eastern Europe: Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Kosovo, FYR of Macedonia, Moldova, Montenegro, Romania and Serbia*

©2007, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Pariz.

©2007, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Pariz za ovu verziju na crnogorskom.

OECD nije odgovoran za kvalitet crnogorskog izdanja, uključujući njegovu usaglašenost sa originalnim tekstom. U slučaju bilo kakvih nesaglasnosti prednost ima originalni engleski jeziki.

PREDGOVOR

Izveštaje o stanju na planu razvoja obrazovanja učenika u riziku i učenika sa smetnjama u Jugoistočnoj Evropi pripremio je Centar za saradnju sa zemljama koje nijesu ekonomske članice (CCNM) i Centar za obrazovna istraživanja i inovacije (CERI) OECD-a. Oni doprinose posvećenosti OECD-a ukupnim ciljevima i strategijama Inicijative za reformu obrazovanja Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, kroz snimanje trenutne situacije i doprinos identifikovanju i implementaciji obrazovnih politika ministarstava obrazovanja u regionu.

Knjiga sadrži izvještaje o politikama obrazovanja djece sa posebnim potrebama u obrazovnim sistemima Bosne i Hercegovine, Bugarske, Hrvatske, Kosova, BJR Makedonije, Moldavije, Crne Gore, Rumunije i Srbije. Ovi izvještaji su dio pratećeg Razmatranja nacionalnih politika obrazovanja u Jugoistočnoj Evropi (OECD, 2003). Ovo izdanje, najvećim dijelom, predstavlja doprinos eksperata ministarstava regiona. Ovim se jasno potvrđuje posvećenost i pažnja ministarstava obrazovanja Jugoistočne Evrope u vezi sa pitanjem obrazovanja djece sa posebnim potrebama unutar okvira tekućih reformi obrazovanja.

Izvještaji zemalja, koji čine jedan od kamena temeljaca projekta „Razvoj obrazovanja za učenike u riziku i učenike sa smetnjama u Jugoistočnoj Evropi“ služi ne samo kao referentna tačka, nego i kao podstrek daljim akcijama na ovom planu. Na osnovu ovih nalaza organizovani su i biće organizovani brojni seminari i prateće aktivnosti za ključne činioce: predstavnike ministarstava, stručnjake, nastavnike i statističare. Šta više, namjera je da se nalazi ovih izvještaja diseminiraju najširoj javnosti, na ovaj način podstičući različite napore u samim zemljama.

Ova aktivnost OECD-a je omogućena zahvaljujući grantovima Finske, Norveške, Flamanske zajednice Belgije i Svjetske banke. Dodatnu podršku obezbijedilo je Austrijsko ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture i Pakt stabilnosti za Jugoistočnu Evropu.

Ukupnu koordinaciju i stalnu podršku pružili su Peter Evans, Christine Stromberger, Gerhard Kowař, Ian Whitman, uz tehničku podršku Conor Breen i Ginette Mériot iz Sekretarijata OECD-a.

Barbara Ischinger

Direktor za obrazovanje

CRNA GORA

Crnogorski nacionalni izvještaj „Obrazovna politika za učenike u riziku i učenike sa posebnim potrebama“ opisuje trenutno stanje obrazovanja za djecu sa posebnim potrebama i inkluzivnog obrazovanja, kao i reformske napore koji su u toku. Ova specifična oblast obrazovanja je posebno obuhvaćena ukupnom reformom obrazovanja koja je počela 2000. godine, a koju podržava nekoliko međunarodnih i nevladinih organizacija. Autori naglašavaju da obrazovanje za djecu sa posebnim potrebama trenutno prolazi kroz veliku tranziciju i da se promjene u zakonima prepoznaju u Nacrtu zakona o djeci sa posebnim potrebama. Kao i svi ostali izvještaji predstavljeni u ovoj knjizi, ovaj izvještaj pokriva sljedeća poglavlja: kratak pregled obrazovnog sistema koji prate poglavlja koja opisuju zakonski okvir koji je usmjeren na posebne grupe, statistika i indikatori, trenutna situacija u obuci nastavnika, pedagogija, kurikulum i organizacija škole. Koncepti integracije i inkluzije su centralna pitanja, dok se pažnja obraća i na prepreke i probleme inkluzije i jednakosti u obrazovanju, učešće roditelja i druge propratne usluge. Izvještaj, takođe, navodi pregled pilot projekata koji su usmjereni na budući razvoj inkluzivnog pristupa u obrazovanju djece sa posebnim potrebama u Crnoj Gori.

UVOD

Crna Gora je bila dio bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, socijalističke zemlje u kojoj je socijalno blagostanje svih građana bilo osnovna vladina filosofija. Politika Vlade u Crnoj Gori nastavlja da odražava nasljeđe, kao što su jednaka prava i prava djeteta. Crnogorska vlast je svjesna da mora oblikovati, organizovati i održavati tip obrazovanja koji će omogućiti djeci sa razvojnim teškoćama da uče i da se razvijaju u skladu sa njihovim mogućnostima, potrebama i interesovanjima. Crna Gora je 2000. godine otpočela široku reformu obrazovnog sistema, sa ciljem da obezbijedi jednaka prava i pristup obrazovanju za svu djecu, uključujući filosofiju doživotnog učenja i posvećenost stalnom unapređenju. Obrazovna reforma se oslanja na osnovna ljudska prava, uključujući pravo djeteta na obrazovanje. Imenovanjem nove Vlade, januara 2003. godine, reforma obrazovanja je prepoznata kao jedan od tri prioriteta za vrijeme mandata Vlade, zajedno sa reformom javne uprave i ekonomije.

Po podacima sa Popisa stanovništva iz 2003. godine Crna Gora ima populaciju od 672 565 stanovnika, uključujući Crnogorce koji žive izvan zemlje. Crna Gora je održala multietničko i multikonfesionalno društvo, čak i u vrijeme ratova koji su se posljednjih decenija dešavali u zemljama u okruženju. Obrazovni sistem u Crnoj Gori je odgovornost Ministarstva prosvjete i nake. U Crnoj Gori ima 20 predškolskih ustanova, sa oko 13 500 djece raspoređene u oko 400 grupa; najveći broj djece predškolskog uzrasta su djeca starija od tri godine. Svega 21% djece predškolskog uzrasta pohađa predškolske ustanove, koje otvara i finansira Vlada, što je nizak nivo u poređenju sa Evropskim prosjekom. U Crnoj Gori postoji 161 osnovna škola, sa oko 77 000 učenika. Prosječan odnos broja nastavnika u odnosu na broj učenika je 22,49, pri čemu se gradske škole suočavaju sa problemom pretrpanih učionica (u nekim slučajevima ima i po 40 učenika u odjeljenju). Sa druge strane, postoje male seoske škole koje u jednoj učionici okupljaju učenike različitih razreda, kako bi opravdale minimum zahtjeva za izvođenjem nastave.

U okviru ukupnog procesa reforme obrazovanja Ministarstvo prosvjete i nauke je oblikovalo dugoročnu viziju sistema obrazovanja koji Crna Gora treba da uspostavi u narednom periodu. Osnovna postavka reforme jeste oblikovanje sistema koji će uzeti u obzir individualne potrebe svakog pojedinačnog djeteta. Osnovno (obavezno) obrazovanje produžava se sa osam na devet godina, pri čemu će djeca početi da pohađaju osnovnu školu sa šest godina, godinu dana ranije nego što je bio slučaj do sada. Reformisana osnovna škola uvedena je u 20 osnovnih škola u Crnoj Gori, počev od septembra 2004. godine i u još 27 osnovnih škola, počev od septembra 2005. godine (od ukupno 161 osnovne škole). Ovaj novi sistem biće podijeljen u tri trogodišnja ciklusa; prelazak iz jednog ciklusa u drugi je približno usklađen sa razvojnim fazama djeteta. Osim toga, za svaki ciklus određuju se razvojni i vaspitno-obrazovni ciljevi, kao i standardi znanja, koji odgovaraju standardima razvijenih Evropskih zemalja. Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore planira da reformska rješenja uvede u sve škole u Crnoj Gori do 2009. godine.

Nastavu u prvom trogodišnjem ciklusu (razredi 1-3) izvodi jedan nastavnik u razrednoj nastavi iz svih predmeta, dok u prvom razredu (uzrast učenika od 6 godina) uz njega nastavu izvodi i vaspitač u trajanju od pola radnog vremena. Ocjenjivanje je deskriptivno, što treba značajno da olakša prelazak u sistem obaveznog školovanja. U drugom trogodišnjem ciklusu (razredi 4-6) uvode se predmetni nastavnici, u 4. razredu nastavnik za strani jezik i u 5. razredu za likovno, muzičko i fizičko obrazovanje. Konačno, u 6. razredu predmetni nastavnici predaju sve predmete. U trećem ciklusu (razredi 6-9) predmetni nastavnici predaju sve predmete. Reformski prijedlozi daju učenicima mogućnost da, po prvi put u Crnoj Gori,

odaberu predmete koje će izučavati u toku obaveznog školovanja u skladu sa njihovim mogućnostima i interesovanjima.

Uspjeh učenika iz pojedinih predmeta se generalno mjeri ispitima i brojeanim ocjenama, pri čemu su ocjene od 4-6. razreda praćene pisanim obrazloženjem. Na kraju svakog ciklusa sprovodiće se eksterna provjera (nakon 3. razreda za maternji jezik i matematiku, nakon 6. razreda za maternji jezik, matematiku i strani jezik i nakon 9. razreda za maternji jezik, matematiku i izborni predmet). Nakon završetka osnovne škole učenici biraju da li će nastaviti obrazovanje upisivanjem gimnazije (četiri godine), tehničke ili umjetničke škole (četiri godine) ili srednje stručne škole (3-4 godine). U ovom trenutku učenici mogu da se upišu u srednju školu nakon uspješno završenog prijemnog ispita koji se polaže nakon osmog razreda. U Crnoj Gori postoji osam gimnazija, pri čemu je konkurencija za upis u ove škole velika, a gimnazijski kurikulum se realizuje na još 12 lokacija širom zemlje (ove škole, inače, realizuju i kurikulume za srednje stručno obrazovanje). Oko nekih 30% svih učenika srednje škole pohađa gimnazijske kurikulume, dok je ostatak upisan u programe srednjeg stručnog obrazovanja. Nakon završetka gimnazije učenici polažu maturalni ispit. Učenici mogu, takođe, pohađati neki od 178 programa stručnog obrazovanja u 17 područja rada. Oni učenici koji polože završni ispit (koji uspješno završavaju četvorogodišnje stručno obrazovanje) mogu se upisati na Univerzitet.

Novina u reformisanom obrazovnom sistemu, u okviru koga se naglasak prenosi na učenika, jeste da će maturalni ispit na kraju gimnazije (koji će organizovati samostalna stručna institucija – Ispitni centar Crne Gore) garantovati upis na fakultet. Sa ciljem unapređenja ukupnog procesa obrazovanja osnovan je takođe, Zavod za školstvo.. Tercijarni sistem obrazovanja u Crnoj Gori je mali i čini ga samo jedan Univerzitet sa 15 fakultetskih jedinica i instituti koji se nalaze na različitim lokacijama, kako u Podgorici, tako i van Podgorice. Procjenjuje se da ima oko 8 000 studenata, sa akademskim osobljem od 670 do 700 osoba. Ne postoje privatne visokoškolske ustanove i za pojedine studijske programe studenti iz Crne Gore nemaju izbora osim da pohađaju univerzitete van Crne Gore, prvenstveno u susjednoj Srbiji. Ovo je slučaj sa, na primjer, studentima koji žele da studiraju ili nastave specijalističke studije u oblastima kao što su pedagogija, psihologija, logopedija i defektologija.

Obrazovanje za posebne potrebe

Ministarstvo prosvjete i nauke je odgovorno za sve aspekte obrazovanja, uključujući specijalno obrazovanje. Ministarstvo planira da uspostavi posebnu komisiju koja će oblikovati standarde za regulisanje broja učenika sa specifičnom vrstom i stepenom poremećaja u odjeljenju. Ministarstvo će, takođe, pratiti sposobnosti učenika u vezi sa implementacijom novih kurikuluma. Odgovarajući stručni timovi, sastavljeni od logopeda i specijalnih nastavnika, biće uvedeni u redovne škole. Kako bi se omogućila implementacija i praćenje ovih aktivnosti, u cilju ostvarenja Evropskih standarda, Crnogorska Vlada želi da uspostavi ekspertske timove koji će koordinirati rad Ministarstva prosvjete i nauke, Ministarstva rada i socijalnog staranja i Ministarstva zdravlja u oblasti obrazovanja, socijalne brige i zaštite prava djece sa posebnim potrebama.

Reformisana škola otvara vrata integrisanju djece sa posebnim potrebama u redovno obrazovanje, kao što se može vidjeti u osnovnim prijedlozima i mogućnostima prilagođavanja kurikuluma i nastavnog procesa ovoj djeci u skladu sa njihovim individualnim potrebama. Crnogorski obrazovni sistem teži da integriše ili uključi djecu sa posebnim potrebama u redovne škole, ukoliko je to moguće. Djeca sa manjim razvojnim teškoćama su uključena u redovne grupe u vrtićima. Ipak, definisan je maksimalni broj djece sa posebnim potrebama u odjeljenju, kako bi se izbjegao previše zahtjevan rad nastavnika. Obrazovanje i vaspitanje treba da uključuje stručne saradnike, kao što su psiholozi, pedagozi, specijalni nastavnici i logopedi, koji mogu pratiti ovu djecu i koji mogu pomagati njihovim roditeljima i nastavnicima. Ukoliko vrtić ili škola nemaju adekvatno obučene zaposlene moraju se uključiti stručnjaci iz drugih

specijalizovanih ustanova. Ukoliko to dozvoljavaju uslovi mogu se, takođe, formirati odvojene grupe za djecu sa ozbiljnijim razvojnim teškoćama.

Inkluzivno obrazovanje postoji u nekim osnovnim školama širom zemlje. Ovi programi su razvijeni posljednjih deset godina. Napravljen je nacrt Zakona o obrazovanju djece sa posebnim potrebama, dok se inkluzivno obrazovanje smatra „imperativom“ reformisanog školskog sistema. Inkluzija se najčešće sprovodi u posebnim odjeljenjima pri osnovnim školama i velikim je dijelom podržano od strane nekoliko projekata koji će biti objašnjeni u daljem tekstu. Pored ovoga postoje i specifični planovi koji se odnose na djecu u riziku.

ZAKONSKI OKVIR

Specijalno obrazovanje regulišu različiti zakoni: Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju (2002), Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2002), Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (2002), Zakon o gimnaziji (2002), Zakon o srednjem stručnom obrazovanju (2002), Zakon o obrazovanju odraslih (2002). Zakon o specijalnom obrazovanju (1992) zamijenjen je Zakonom o obrazovanju djece sa posebnim potrebama, koji je usvojen demebra 2004. godine. Specijalno obrazovanje je pod direktnom nadležnošću Ministarstva prosvjete i nauke. Posebna ekspertska grupa, sačinjena od stručnjaka iz različitih oblasti, odlučuje o tome da li učenik treba da se obrazuje pod posebnim uslovima.

Predškolsko obrazovanje

Rad predškolskih ustanova definiše Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, objavljen u „Službenom listu RCG“, broj 64 (2002). Član 3 reguliše pitanje obuhvata djece predškolskim obrazovanjem i njime su obuhvaćena djeca do polaska u osnovnu školu. Član 9 reguliše pitanje uključivanja djece sa posebnim potrebama. Član 11 definiše pojam „djece sa posebnim potrebama“, obuhvatajući i nadarenu djecu u djecu sa smetnjama u razvoju. Pored toga, Zakon prepoznaje razliku između djece u riziku i djece sa poremećajima u razvoju. Prema ovoj definiciji djeca u riziku su sva djeca kod koje neki faktor rizika zahtijeva specijalnu pažnju i praćenje njihovog razvoja (a koji su rezultat trudnoće, genetskih poremećaja ili drugih faktora). Poremećaj u razvoju je definisan kao oštećenje neke funkcije ili prestanak razvoja.

Član 18 se odnosi na posebne programe kojima se utvrđuju oblici i sadržaji obrazovnog rada sa djecom sa smetnjama u razvoju koja ne mogu biti uključena u redovna odjeljenja i koja se smještaju u razvojne grupe. Ovaj član ukazuje na obavezu razvoja individualnih programa za djecu sa smetnjama u razvoju, a koja se mogu uključiti u redovne vaspitne grupe u vrtićima. Vaspitno-obrazovni rad sa ovom populacijom realizuju specijalni pedagozi (Član 28).

Osnovno obrazovanje

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju (2002) navodi u Članu 9 da su „građani Republike jednaki u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno prijeklo ili drugo lično svojstvo“. S obzirom na to da je osnovno obrazovanje obavezno i besplatno obrazovanje sve djece je obaveza čije ispunjenje predstavlja odgovornost Vlade.

Djeca sa razvojnim teškoćama kojima je, uz dodatnu stručnu pomoć, potrebno i prilagođavanje obaveznog obrazovnog programa ili za koje su neophodni specijalni obrazovni programi završavaju osnovno obrazovanje u skladu sa Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (Član 9) i drugim propisima. Obrazovanje djece sa teškoćama u učenju treba, po Zakonu, sprovoditi na način da se u školi omogući učenje kroz prilagođavanje metoda i oblika rada i kroz dopunsku nastavu i druge metode individualne i grupne pomoći. Djeca sa zastojima u razvoju mogu završiti obavezno obrazovanje u osnovnoj školi na osnovu odluke nadležne Komisije – „Komisije za kategorizaciju“ da djeca mogu pohađati redovnu nastavu. Ministarstvo prosvjete i nauke je odgovorno za regulisanje procesa upisa i organizaciju obrazovanja ove djece.

Prilagođene metode i oblici rada dostupni su i nadarenoj djeci: Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju omogućava dodatnu nastavu u skladu sa odvojenim kurikulumom (Član 10). Kao i u vrtićima, za rad sa djecom sa posebnim potrebama zaduženi su obučeni profesionalci. Psiholozi, pedagozi, sociolozi, logopedi i specijalni pedagozi pružaju pomoć nastavniku koji radi sa djetetom sa posebnim potrebama (Član 11).

Djeca u riziku

Crna Gora nema preciznu definiciju kada je riječ o obrazovanju učenika u riziku i još uvijek traži odgovarajuću ravnotežu u interpretacijama socijalnog i medicinskog modela koji postoje u Crnoj Gori. Ranije navedena definicija djece u riziku ukazuje na medicinski rizik za pojavu razvojnih teškoća u budućnosti.

Pored ovoga, tretiraju se i djeca sa socijalnim i psihološkim problemima. Poremećaji u ponašanju navode da se poremećaji u prilagođavanju mogu odraziti i kroz reakcije kao što su bježanje od kuće i iz škole, prosjačenje, konflikte sa roditeljima ili protivzakonito ponašanje (blaži prestupi i kriminalne radnje). Marta 2004. godine Vlada Republike Crne Gore usvojila je „Strategiju prevencije poremećaja u ponašanju“, u okviru koje se djeca u riziku definišu kao djeca koja imaju potencijalno ponašanje koje su sebi nosi elemente neprihvatljivog. Nacionalni program prevencije neprihvatljivog ponašanja djece i mladih u Crnoj Gori pokušava da odgovori na probleme koji su navedeni u Strategiji.

Zakon o obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim potrebama

Pored gore navedenog zakonskog okvira Ministarstvo prosvjete i nauke je oformilo posebnu Komisiju koja je pripremila prvi Nacrt Zakona o obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim potrebama, koji je upućen Savjetu Evrope na komentare. Zakon je usvojen u Skupštini Crne Gore u demeburu 2004. godine. Ovaj Zakon uključio je sve prihvatljive sugestije Savjeta Evrope i drugih međunarodnih organizacija (UNICEF, Fondacija Institut za otvoreno društvo Predstavništvo Crna Gora – FOSI ROM i drugi). Zakon sadrži:

1. Osnovne odredbe – sadržaj zakona, definicija djece sa posebnim potrebama, obavezni elementi, pravo na izbor obrazovnog programa, ciljevi vaspitanja i obrazovanja, realizacija nastave, finansiranje obrazovanja, pojmovnik.
2. Organizacija vaspitno-obrazovnog rada – obrazovni program, obrazovanje djece u predškolskom, osnovnom i srednjem obrazovanju, program sa prilagođenim sadržajem, posebni obrazovni program, individualni obrazovni program, specijalizovane i mobilne službe.
3. Postupak usmjeravanja u obrazovni program – postupak za usmjeravanje, Komisija za usmjeravanje djece sa posebnim potrebama, žalba na odluku Komisije, kriterijumi za usmjeravanje djece, uslovi za upis, organizacija obrazovanja kod kuće, obrazovanje u

zdravstvenim ustanovama, finansiranje; nastavnici, stručni saradnici i saradnici – vaspitači u predškolskim ustanovama i u specijalnim ustanovama.

4. Prelazne i završne odredbe – obrazovni program, rok za imenovanje Komisije, podzakonski akti. itd.

Data je i sugestija da se razmotri unošenje odgovarajućih odredbi u Opšti zakon o vaspitanju i obrazovanju, umjesto razvoja odvojenog zakona o specijalnom obrazovanju. Komisija i lokalni ekserti su razmotrili ovu mogućnost kroz poređenje sa iskustvima drugih zemalja.

PREGLED POLITIKE KOJA SE ODNOSI NA SPECIJALNE GRUPE

Termin „djeca sa posebnim potrebama“ se u Crnoj Gori odnosi i na djecu sa razvojnim teškoćama i na nadarenu djecu. Obrazovni sistem u Crnoj Gori nastoji da, kroz integraciju i inkluziju, pruži jednake mogućnosti da se sva djeca obrazuju u skladu sa njihovim mogućnostima u nadi da će ostvariti najviši mogući stepen samostalnosti i socijalne integracije, kako bi uzeli aktivno učešće u svakodnevnom životu. Model integracije i inkluzije za djecu sa posebnim potrebama se trenutno primjenjuje u nekim vrtićima i osnovnim školama u Crnoj Gori, kao što će kasnije biti objašnjeno. U okviru reformisanog obrazovnog sistema politika inkluzivnog obrazovanja će težiti da zadovolji individualne potrebe sve djece, a ne samo djece ometene u razvoju. Inkluzivni sistem prepoznaje da su sva djeca različita i da se metode učenja moraju prilagoditi potrebama i nivou razvoja djeteta. Škole su obavezne da obave organizacione i kadrovske pripreme za ispunjenje ovih zahtjeva, kako bi djeca različitih marginalizovanih grupa bila prihvaćena, što posebno važi za djecu ometenu u razvoju i djecu sa teškoćama u učenju.

Procenat djece kod koje su identifikovane posebne potrebe, a koja su integrisana u redovne škole kreće se oko 4%. Ova procjena data je na osnovu dokumenta SZO „Jugoslovenski akcioni plan“, koji je usvojila Vlada Socijalističke Republike Jugoslavije u decembru 1996. godine. (Ministarstvo prosvjete i nauke procjenjuje da je ovaj procenat čak i veći od 4% i svjesno je narastajuće potrebe za stručnjacima koji će odgovoriti na izazove obezbjeđivanja efikasnog obrazovanja za ovu populaciju). Prepreke u primjeni novog zakonodavstva u oblasti obrazovanja za djecu sa posebnim potrebama i dalje postoje. Glavne smetnje predstavljaju nedovoljno obučeni kadar, nedovoljno opremljene škole, arhitektonske prepreke i predrasude dijela, kako odraslih, tako i druge djece.

Pri redovnim školama u skoro svim većim opštinama i gradovima u Crnoj Gori, takođe, postoje specijalna odjeljenja koja rade po prilagođenim programima, a koja pohađaju djeca sa lakšim smetnjama u intelektualnom funkcionisanju (u ovim odjeljenjima rade defektolozi, specijalni pedagozi). Lekcije su oblikovane tako da zadovolje posebne potrebe učenika i diferencirane su po tipu poremećaja; one su prilagođene djeci sa poremećajima sluha i govora, intelektualnim ili fizičkim poremećajima, kao i djeci sa poremećajima u ponašanju. Nastavni proces u ovim školama je prilagođen mogućnostima učenika i prate ga korektivni rehabilitacioni postupci i vježbe, kao što su: posebna obuka za djecu sa problemima sluha, korektivna gimnastika, psihomotorne vježbe, psihološki i neropsihijatrijski tretmani; ove postupke izvode obučeni profesionalci u oblasti specijalne pedagogije, psihologije, medicine i psihoterapije.

Za djecu sa umjerenim i težim smetnjama, koja čine jednu trećinu populacije djece sa posebnim potrebama, obrazovanje nije moguće u redovnim školama, niti postoje drugi oblici zbrinjavanja u vidu dnevnih centara. Visoko obrazovanje, iako zakonski dostupno, nije u pogledu metoda prenošenja i provjere

znanja prilagođeno potrebama studenata sa smetnjama sluha i vida, a slično je i u pogledu arhitektonskih barijera, to jest pristupa zgradama za studente u invalidskim kolicima.

Porodice sa djecom sa funkcionalnim poremećajima se suočavaju sa različitim teškoćama, uključujući ozbiljne finansijske i druge probleme. U Crnoj Gori ne postoji organizovan sistem ranog dijagnosticiranja, prevencije i praćenja djece sa razvojnim teškoćama. Ne postoje ni savjetovanište za trudnice i nema mogućnosti prenatalnog utvrđivanja poremećaja. Odsustvo savjetovaništa za roditelje djece sa razvojnim problemima dovodi do žalbi mnogih roditelja u vezi sa neprijatnim iskustvima, uključujući nedovoljnu edukovanost i stavove medicinskog osoblja. Mogućnost fizikalne rehabilitacije je, po zakonu, ograničena na izvjesan broj tretmana po osnovu kategorije poremećaja, pri čemu ovo ograničenje ne podliježe promjeni. Pored toga, rehabilitacija podrazumijeva da roditelj ili pratilac sam finansira svoj boravak prilikom liječenja djeteta u centrima van mjesta stanovanja, što je važan otežavajući faktor za realizaciju ove rehabilitacije. Ukoliko se ovome dodaju nedovoljne finansijske nadoknade (60% od najniže cijene rada ili oko 30 EUR) koji se neredovno isplaćuju (u vrijeme pisanja izvještaja isplata nadoknada je kasnila 9 mjeseci) jasno je da se porodice djece sa posebnim potrebama suočavaju sa ozbiljnim finansijskim izazovima. Za razliku od nekih drugih zemalja u kojima postoje subvencije za račune za električnu energiju, prevoz, pomagala i lijekove, kao i poreske olakšice, u Crnoj Gori se pomoć u pokrivanju ovih troškova ne implementira na adekvatan način. Mogu se nadoknaditi samo telefonski troškovi. Pored toga porodični prihod, najčešće, dolazi od samo jednog roditelja, s obzriom na to da u Crnoj Gori ne postoje dnevni centri za djecu u slučajevima kada inkluzija nije moguća.

U redovnim školama nijesu uspostavljeni kriterijumi za evaluaciju na prijemnom ispitu za djecu sa posebnim potrebama. Ova djeca nijesu „izuzeta“ od ispita na kraju osnovne škole i ne mogu direktno preći u srednju školu. Važno je uočiti razliku u provjeri djece sa posebnim potrebama, koju bi trebalo ocjenjivati na osnovu njihovog individualnog nivoa postignuća, a ne na osnovu znanja iz pojedinačnih predmeta. Provjera može, na primjer, uključivati procjenu u kojoj su meri razvijeni potencijali djeteta; npr. da li je matematika kod djeteta razvila i unaprijedila mišljenje i logičke funkcije, ili npr. da li je maternji jezik pomogao djetetu da razvije govorne sposobnosti. Upis na univerzitet se ne razlikuje od upisa u srednju školu: status budućih studenata sa posebnim potrebama je sličan statusu prilikom upisa u srednju školu. Drugim riječima, status budućih studenata sa posebnim potrebama nije posebno regulisan. Kriterijumi ne uzimaju u obzir njihove psiho-fizičke sposobnosti i status.

Pored toga, u proteklih osam godina svega sedam osoba sa smetnjama, od preko 560 osoba (od kojih oko 30 sa visokom stručnom spremom) koje su trenutno na evidenciji Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, je našlo zaposlenje. Trenutna politika i praksa zapošljavanja ne pružaju podsticaj osobama sa posebnim potrebama da se prijave i traže posao. Čak u situacijama kada je to moguće obrazovane osobe sa smetnjama u razvoju i dalje ne nalaze posao, što otvara pitanje neophodnosti podizanja svijesti javnosti o osobama sa posebnim potrebama u Crnoj Gori.

Kategorizacija

U skladu sa važećim Zakonom o specijalnom vaspitanju i obrazovanju (1992) i pratećim podzakonskim aktima i pravilnicima Ministarstvo prosvjete i nauke, zajedno sa Ministarstvom zdravlja i Ministarstvom rada i socijalnog staranja, formira zajedničku Republičku komisiju za pregled i razvrstavanje djece i omladine ometene u razvoju. Ova Komisija u toku godine pregleda i razvrsta oko 400 mladih osoba sa razvojnim teškoćama. Djeca za koju se procijeni da su sposobna da se uključe u obrazovanje i obuku pod specijalnim uslovima se upućuju u specijalne obrazovne institucije u Crnoj Gori. Kada je riječ o redovnom školskom sistemu specijalisti Komisije mogu dati preporuku roditeljima i odgovarajućim obrazovnim jedinicama, ali ne nude plan i program koji bi zadovoljio individualne potrebe i sposobnosti djeteta. Komisija provjerava i analizira medicinsku dokumentaciju koja se objedinjava za svako dijete i upućuje ovoj Komisiji. Na osnovu ovoga Komisija odlučuje o sljedećim kategorijama: 1)

djeca sa mentalnim i fizičkim poremećajima, 2) djeca sa poremećajima u ponašanju, 3) djeca sa teškim hroničnim oboljenjima, 4) djeca sa emocionalnim poremećajima, 5) kombinovani poremećaji, 6) trajno bolesna djeca, i 7) djeca za problemima u učenju.

Proces donošenja odluka se trenutno odvija na osnovama medicinskog principa, što će se najvjerovatnije promijeniti u budućnosti. Na osnovu mišljenja specijalizovanih institucija (npr. Razvojnog savjetovaništa Kliničkog centra u Podgorici) identifikuje se potreba za specijalnim obrazovanjem. Od roditelja zavisi konačna odluka da li žele da dijete upute na obrazovanje u specijalnu ustanovu.

Evidentna je potreba za reformisanjem postojeće Komisije za kategorizaciju koja djeluje na Republičkom nivou, a koja razvrstava djecu u kategorije na osnovu samo jednog pregleda. Ovo je suprotno dijagnostici u velikom dijelu svijeta, koja uključuje duže periode posmatranja i kontinuirano praćenje djeteta u adekvatnim uslovima i usmjeravanje na odgovarajuće tretmane i oblike obrazovanja. Neadekvatnost postojeće kategorizacije na nacionalnom nivou dovela je do organizovanja zajedničkih sastanaka koje su organizovali Ministarstvo prosvjete i nauke, Ministarstvo zdravlja i nevladin sektor, sa ciljem uspostavljanja razvojnih savjetovaništa u većim opštinama. Rad ovih centara bi uključivao komisije za rad sa djetetom koje se sastoje od stručnjaka različitih profila (pedijatri, psiholozi, defektolozi, socijalni radnici, roditelji, nastavnici i vaspitači). Nakon kontinuiranog praćenja djeteta Komisija bi dala preporuku o vidu obrazovanja i posebno prilagođenom programu koji odgovara djetetu, moguće prijedloge i nacrt plana akcije. Obrazovni plan treba da odgovara tipu teškoće i vrsti sposobnosti koju dijete posjeduje, zasnovano na potencijalima i razvojnim mogućnostima toga djeteta. Realizacija individualizovanih programa bi podrazumijevala redovno praćenje sa ciljem što boljeg prilagođavanja programa karakteristikama djeteta i adekvatnog zadovoljenja potreba djeteta.

Inkluzivni model u predškolskim ustanovama

Proces integracije djece sa razvojnim teškoćama je zvanično počeo 1992. godine osnivanjem razvojne grupe u jednom od objekata Javne predškolske ustanove „Ljubica Popović“ u Podgorici u koju su integrisana djeca sa lakšim smetnjama psiho-fizičkog i mentalnog razvoja, kao što su Daunov sindrom, cerebralna paraliza i drugim lakšim i umjerenim mentalnim retardacijama. Sa ovom grupom, koja i dalje postoji u vrtiću, radi defektolog i medicinska sestra. Obrazovanje se odvija po individualnim programima stimulacije koje realizuje defektolog. Razvojna grupa je oblik poluintegracije, a djeca koja u njoj borave imaju mogućnost da zajedno sa djecom iz drugih grupa učestvuju u proslavama, priredbama, da posjećuju druge grupe. U razvojnu grupu upisuje se do šestoro djece.

U ovom istom vrtiću 1998. godine otpočela je implementacija pilot projekta „Integracija djece sa posebnim potrebama u redovne grupe vrtića“ u saradnji sa NVO „Save the Children, UK“ (opisan u daljem tekstu). U početnoj fazi u dvije grupe bilo je integrisano četvero djece. Iz godine u godinu broj integrisane djece se povećavao, zajedno sa povećanjem broja predškolskih ustanova koje su uključivane u Projekat. Projekat je trajao do 2002. godine, pri čemu je u završnoj fazi bilo uključeno 46 djece sa razvojnim teškoćama, smještene u 23 vaspitne grupe različitih predškolskih ustanova. U toku implementacije projekta proces integracije prerastao je u proces inkluzije. Proces integracije je podrazumijevao samo uključivanje djece u fizičkom smislu, dok proces inkluzije označava pružanje mogućnosti svakom djetetu, sa ili bez razvojnih teškoća, da bude stimulirano u svim aspektima njegovog razvoja.

Inkluzivni model rada u vrtićima – vrtićima po mjeri djeteta – je dostupan svakom djetetu, sa ili bez razvojnih teškoća, a pozitivna klima u grupi će stvoriti međusobno prihvatanje djece sa posebnim potrebama i druge djece istog godišta. Vaspitači su dodatno obučeni za rad sa svakim djetetom; obučeni su za prepoznavanje očuvanih sposobnosti djeteta, za razvoj programa za njihovo aktiviranje i pristup svakom djetetu kao cjelovitoj ličnosti (do sada je dodatnu obuku prošlo oko 60 vaspitača i stručnih saradnika). Naglasak vrtića po mjeri djeteta je na aktivnom učešću djece sa posebnim potrebama u svim planiranim

aktivnostima. Na ovaj način otkrivaju se njihovi očuvani potencijali i stimuliše se njihov razvoj. U cilju veće efikasnosti u implementaciji aktivnosti sa djecom sa posebnim potrebama vrtići saraduju sa zdravstvenim ustanovama, razvojnim savjetovalištima i drugim relevantnim ustanovama koje mogu biti od pomoći vrtićima i roditeljima.

Pored toga, osnovni kriterijumi za individualizaciju programa su potrebe i razvojne mogućnosti djeteta, koje čine specifičnu strukturu svakog djeteta ponaosob. Za djecu sa posebnim potrebama se prave individualni obrazovni programi, koji se zasnivaju na procjeni djeteta prije polaska u vrtić i u toku njegovog vaspitanja; vaspitač, stručni savjetnik i roditelj prave individualni program za dijete i učestvuju u njegovoj realizaciji. Individualni rad sa ovom djecom sveden je na minimum i odvija se samo u slučajevima kada određena aktivnost ne može biti organizovana u grupama vršnjaka. Za potrebe daljeg planiranja neophodno je kontinuirano praćenje djece sa posebnim potrebama. Roditelj, koji je dio tima, zajedno sa vaspitačem i savjetnikom, učestvuje u donošenju odluka koje se odnose na njegovo dijete. Roditelji su u vrtićima, kada je riječ o praćenju i podsticanju razvoja djeteta, partneri vaspitačima i stručnim saradnicima.

U okviru programa za područja aktivnosti u predškolskom obrazovanju (koje je razvio Nacionalni savjet za obnovu kurikulma – Komisija za predškolsko obrazovanje, 2002. godine) pažnja je posvećena djeci sa posebnim potrebama, odnosno djeci sa smetnjama u razvoju i nadarenoj djeci. Ovaj Program definiše pojam djece sa posebnim potrebama i navodi specifične karakteristike inkluzivnog programa. Program uključuje opšta uputstva za rad sa djecom sa smetnjama u razvoju i klasifikaciju funkcionalnih poremećaja. Obrazovni plan za djecu sa smetnjama u razvoju vaspitni plan se ne definiše unaprijed, s obzirom na to da ne može biti isti za svu djecu. Ipak, Program navodi odgovarajuće elemente individualnog obrazovnog plana (trenutni razvojni nivo djeteta, godišnje ciljeve i zadatke, praćenje razvoja djeteta, interakciju sa drugom djecom u grupi, posebne obrazovne usluge koje se pružaju, neophodne individualne modifikacije i način na koji se roditelji informišu o progresu koji dijete ostvaruje). Evaluacija je neodvojiva komponenta ukupnog obrazovnog procesa, uključujući vaspitno-obrazovni proces u vrtićima.

Programi inkluzivnog obrazovanja postali su redovna praksa u predškolskim ustanovama, dijelom zbog prirode ovih institucija koje nužno ne nude formalno obrazovanje za djecu, kao što je to slučaj sa osnovnim školama. Rezultat je znatno veći obuhvat djece inkluzijom u vrtićima i veliki broj vaspitača i nastavnika koji su obučeni za rad sa ovom djecom.

Inkluzivni model u osnovnim školama u Crnoj Gori

Inkluzija u redovnim školama je cilj koji se smatra imperativom reformisanog obrazovnog sistema. Djeca će biti, uz saglasnost roditelja i škole, uključena u redovnu školu u skladu sa teritorijalnom pripadnošću, nakon što nadležna komisija utvrdi da je inkluzija optimalni oblik školovanja djeteta. Nakon toga obrazovni program će se prilagođavati djetetu sa smetnjama u razvoju, uz dodatnu stručnu pomoć. Obrazovanje djece sa teškoćama u učenju izvodi se tako što će škola prilagoditi svoje metode i oblike rada i omogućiti uključivanje u dodatnu nastavu i kroz druge oblike individualne i grupne pomoći. Odjeljenje ne bi trebalo da ima više od 18 učenika, pri čemu treba primjenjivati „Korak po korak“ program koji se zasniva na centrima interesovanjima djeteta, uz oblikovanje individualizovanog obrazovnog plana za dijete sa smetnjama u razvoju.

Prije uvođenja inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori je sprovedeno istraživanje u 37 osnovnih škola. Pitanja su se odnosila na to da li su djeca sa razvojnim teškoćama uključena u škole i ukoliko jesu o kojim teškoćama je riječ, da li su nastavnici nastavnici imali bilo kakvo prethodno iskustvo u radu sa ovom djecom i šta misle o uključivanju djece sa posebnim potrebama u redovan obrazovni proces. Nalazi ovog istraživanja jasno su ukazali, kao što se i očekivalo, da je neophodno da Ministarstvo prosvjete i nauke uzme

aktivno učešće na ovom planu, pri čemu je saradnja sa UNICEF – Kancelarijom u Podgorici, Pedagoškim centrom (NVO koja se bavi obrazovanjem, a koja je osnovana kao sljedbenik aktivnosti koje je Soros fondacija sprovedila u Crnoj Gori) i Save the Children UK bila od neprocjenjive vrijednosti.

Osnovni principi inkluzivnog obrazovanja u osnovnim školama jesu integracija i posebna briga o djeci sa posebnim potrebama. Osnovni cilj jeste da se omogući učenicima da se razvijaju u skladu sa njihovim sposobnostima. Formiraju se Komisije koje će uraditi posebne normative koji će regulisati broj učenika, vrstu i stepen ometenosti, kao i okvir integracije u redovnu školu. Stručnja lica će obavljati ove poslove u saradnji sa roditeljima i nastavnicima. Nastavni planovi i programi će se primjenjivati u skladu sa sposobnostima. U skladu sa ovim načelima potrebno je u redovne osnovne škole pored postojećih uvesti odgovarajuće stručne službe, kao što su logopedska, specijalno-pedagoška, oligofrenološka, somatopedska i tiflopedska. Pored toga, školski objekti se moraju arhitektonski prilagoditi djeci sa smetnjama u razvoju. U ovom trenutku od ukupno 161 osnovne škole u Crnoj Gori u 10 škola postoji 21 specijalno odjeljenje za obrazovanje djece sa lakom mentalnom retardacijom. Programom „Inkluzivno obrazovanje“, koje Ministarstvo prosvjete i nauke sprovodi u saradnji sa „Save the Children, UK“ obuhvaćeno je 12 škola i 67 djece sa različitim razvojnim teškoćama.

Resursi

I dalje su neophodna značajna sredstva kako bi se infrastruktura vrtića prilagodila potrebama djece. Raspoloživi resursi za obrazovne djece sa posebnim potrebama su, barem u posljednje vrijeme, bili veći u onim osnovnim školama koje su bile uključene u projekat „Integracija dece sa posebnim potrebama“, a koji Ministarstvo prosvjete i nauke sprovodi u saradnji sa Save the Children UN i UNICEF-om. Ove su organizacije obezbijedile nastavna sredstva za rad u vaspitnim grupama koje su bile dio projekta. Projekat je uključivao 23 grupe u vrtićima u 15 opština u Crnoj Gori, koje su uključivale 46 djece sa smetnjama u razvoju (9 grupa i 18 djece u Podgorici, dvije grupe i četvoro djece u Nikšiću i dvoje djece u svakoj inkluzivnoj grupi u vrtićima na 12 ostalih lokacija).

Sveukupno gledano, sredstva namijenjena obrazovanju djece sa posebnim potrebama su minimalna. Obuka za inkluzivni model obrazovanja bila je obezbijedena samo za mali broj vaspitača i stručnih saradnika; potrebna su dodatna sredstva kojima bi se omogućila obuka za ostale zaposlene u vrtićima. Kada je riječ o drugim nivoima obrazovanja neophodna su sredstva za ulaganje u postojeću infrastrukturu, obuku nastavnika i obezbjeđivanje specijalizovanih nastavnih sredstava. Mora se pronaći način da se u budućnosti obezbijede dodatna ulaganja, kako bi se unaprijedio ukupan kvalitet obrazovanja za djecu sa posebnim potrebama.

Učenici u riziku

Kao što je ranije navedeno Vlada Crne Gore je usvojila Strategiju prevencije neprihvatljivog ponašanja kod djece i omladine u Crnoj Gori, koja definiše da su „djeca u riziku“ djeca sa potencijalnim ponašanjem koje „nosi elemente neprihvatljivog“. Ova Strategija navodi tretman problema u ponašanju sa stanovišta socijalnih i psiholoških definicija djece u riziku; niže su navedeni glavni zaključci.

Rizično ponašanje se određuje na osnovu tri kriterijuma: stepena u kojem se ponašanje razlikuje od ponašanja najvećeg dijela mladih ljudi u istoj zajednici; stepena štetnosti i opasnosti za pojedinca ili njegovo ili njeno okruženje i zahtjev za dodatnom stručnom ili drugom društvenom pomoći (bez koje nije realno očekivati da će mlada osoba prevazići ovakvo ponašanje). Rizično ponašanje je najčešće u suprotnosti sa odredbama krivičnog zakonodavstva i drugih pisanih i nepisanih normi, običaja i etike. Nacionalni program prevencije neprihvatljivog ponašanja kod djece i mladih u Crnoj Gori je rezultat koordiniranih napora velikog broja multidisciplinarnih timova, čiji su članovi bili predstavnici Vladinog i nevladinog sektora u oblastima zdravstva, obrazovanja, rada i socijalne zaštite, krivičnog zakonodavstva i

sudstva. Nacionalni program, koji proističe iz Strategije, utvrđuje osnovne principe državne politike u vezi sa praćenjem neprihvatljivog ponašanja kod mladih za period 2005 – 2007. godina. Srateski ciljevi Nacionalnog programa uključuju: jasno definisanje odgovornosti države i javnih ustanova u ispunjavanju ustavnih i zakonskih obaveza, a koje se tiču mladih. Kao drugi cilj navodi se uspostavljanje veće saradnje između Vlade, nevladinog i društvenog sektora. Zakonodavstvo koje se odnosi na zaštitu djece i omladine će morati da se poboljša i mora obezbijediti stvaranje povoljnijih uslova za uspješno obrazovanje, posebno kada je riječ o rizičnim kategorijama stanovništva. Na kraju, potrebna je mobilizacija raspoloživih potencijala, kako bi se javnost informisala o zdravim stilovima života koji doprinose izbjegavanju faktora rizika i prevenciji neprihvatljivog ponašanja kod mladih.

Nacionalni program navodi da su za implementaciju zaduženi: Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvjete i nauke, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo pravde, kao i druge institucije i ustanove, uključujući i NVO čije programe podržava Vlada Crne Gore. Sva navedena ministarstva su u obavezi da razmotre svoje ranije djelatnosti i da poboljšaju postojeće politike za prevenciju neprihvatljivog ponašanja mladih u skladu sa svojim materijalnim, kadrovskim i drugim resursima. Ministarstvo prosvjete i nauke je posebno naznačilo sljedeće planirane zadatke i aktivnosti:

Predškolsko vaspitanje i obrazovanje: obezbjeđivanje materijalnih i drugih uslova koji su potrebni za povećan obuhvat djece predškolskog uzrasta, uključene u primarne i druge programe (posebno u kratke programe koji se uvode godinu dana pred polazak u školu i dvogodišnje programe prije polaska u školu za djecu sa teškoćama u razvoju). Primarni i kraći programi daju prioritet djeci koja žive u situacijama povećanog rizika (teško materijalno stanje porodice, socijalno-patološke pojave u porodici). MPN će pratiti razvoj i uslove u kojima djeca žive i blagovremeno će sprovesti mjere za otklanjanje teškoća u razvoju djeteta kada to bude moguće, posebno kada one izazivaju neprihvatljivo društveno ponašanje. MPN će redovno izvještavati nadležne zdravstvene ustanove i neposredno pred početak osnovne škole će informisati školu o ranijoj razvojnoj istoriji djeteta i obezbijediti obrazovanje u redovnim i specijalnim uslovima za djecu sa razvojnim teškoćama (saradnici u ovom procesu su predškolske ustanove).

Pored gore navedenih aktivnosti MPN će nastaviti sa primjenom raznovrsnih programa koji su pokazali pozitivne rezultate u unapređenju predškolskog vaspitanja i obrazovanja, posebno u radu sa djecom u riziku i nastaviće sa primjenom „Korak po korak“ programa. MPN planira da proširi primjenu programa inkluzivnog obrazovanja na predškolske ustanove, na ovaj način omogućavajući djeci sa posebnim potrebama da budu uključena u uzrasne grupe po njihovoj teritorijalnoj pripadnosti, brojčano rasterećenje grupa i njihovo dovođenje na optimalni nivo i proširenje obuhvata djece u riziku i Romske djece predškolskog uzrasta u pripremnim programima za osnovnu školu.

Osnovno obrazovanje: MPN teži da oblikuje uputstva i druge publikacije kroz koje će škola na bolji način edukovati učenike i njihove roditelje o pravima i obavezama djeteta na početku školske godine. MPN će, takođe, pravovremeno otkriti i identifikovati nepovoljne socijalne uslove u kojima žive djeca i otkrivati i identifikovati djecu sa teškoćama u razvoju i teškoćama u ponašanju. MPN, takođe, teži da podstakne i podrži učenike koji pokazuju izrazito interesovanje i sposobnosti za pojedina vaspitno-obrazovna područja, uključujući mogućnost ostvarenja vaspitanja i obrazovanja po posebnim (ubrzanim) programima. MPN će omogućiti mladim osobama starijim od 14 godina koje nijesu završile osnovnu školu da to učine u skladu sa posebnim programima i upućivaće djecu na profesionalno savjetovanje prije upisa u srednju školu.

Učenici u riziku: Treba nastaviti sa primjenom različitih programa koji su pokazali pozitivne rezultate u unapređenju obrazovnog procesa, posebno sa onima koji se odnose na rad sa djecom u riziku. Ovi programi uključuju: organizovano pohađanje škole u prirodi; nenasilno rješavanje konflikata; pilot projekat „Promjena ponašanja putem igre“ (učenici 4-6 razred); individualni rad sa učenicima u problemu, obuku i uključivanje u vršnjačka savjetovaništa i vršnjačku obuku za učenike sa teškoćama u učenju i teškoćama u

socijalnom ponašanju. Jednako su važni i programi prevencije narkomanije (za učenike 5-8 razreda); postojanje drugih aktivnosti i uključivanje roditelja u direktan rad u učionici. Treba obezbijediti produženi boravak u školi za djecu u riziku, sa časovima i ishranom u školi, ukoliko za to postoje uslovi, uz moguću saradnju lokalne trgovinsko-ugostiteljske škole.

MPN će podsticati integraciju djece sa posebnim potrebama u redovna odjeljenja; saradivaće i razmjenjivati informacije među stručnim službama predškolskih, osnovnih i srednjih škola i školskih dispanzera koje se odnose na stavove, moguće teškoće i probleme u vezi sa određenom djecom. Kroz ostale programe biće razvijana kreativnost kod djece, uz podršku svih nastavnika, posebno onih koji predaju likovnu umjetnost, tehničko obrazovanje, fizičko vaspitanje i muziku.

Prepreke inkluziji

Djeca i mladi sa razvojnim teškoćama predstavljaju grupu osoba čiji je emocionalni, kognitivni i socijalni razvoj opterećen teškoćama. Nefleksibilno socijalno okruženje je teško za funkcinisanje djece sa teškoćama u razvoju; roditelji imaju mnogo drugih odgovornosti, dok ostali nijesu obrazovani u pogledu toga kako da reaguju na potrebe djece na najoptimalniji način. Porodica i društvo u kojima se dijete razvija su pripremljene za „prosječno“ dijete. Stoga su djeca sa teškoćama u razvoju izložena dodatnim frustracijama i preprekama u razvoju, koji je već ograničen njihovim razvojnim mogućnostima, a koji je rezultat akumulacije različitih uslova.

Stavovi roditelja i porodične okoline se razlikuju u zavisnosti od više faktora; urbani milje postaje sve otvoreniji i u proteklih nekoliko godina je značajno napredovao. Ipak, u većini slučajeva, kod porodica se može identifikovati poricanje, osjećaj stida i sramote i veoma ambivalentno ponašanje koje se kreće od isuviše agresivnog do prezaštićujućeg, od prikrivenog do otvorenog odbacivanja djeteta. Nije rijedak slučaj da se, posebno u ruralnim i zaostalim sredinama, problem prikriva, da djeca ne budu dijagnostifikovana, iz razloga što ih roditelji nijesu prijavili. Kada je riječ o ovom pitanju za Crnogorsko društvo, koje još uvijek nema dovoljno razvijen osjećaj i pozitivne stavove prema djeci sa posebnim potrebama, njihovim roditeljima i porodicima, je i dalje karakteristična velika količina predrasuda, okrutnost i grubost. Zajednica ne gleda sa naklonošću na porodice sa djecom sa posebnim potrebama; ona ih može osuđivati ili može odbacivati djecu sa teškoćama ili ih smatrati „nepotpunim“ ili „nesavršenim“. Školsko okruženje može pojačati strah od diskriminacije, što može dovesti do toga da se dijete upiše u redovnu školu bez odgovarajuće pomoći ili do toga da dijete uopšte ne bude upisano u školu (tako da sami roditelji mogu izbjeći „etiketiranje“). Neki roditelji, koji prihvate da njihovo dijete ima problem, mogu imati nerealna očekivanja; mogu previše zahtijevati ili biti previše osjetljivi i doživljavati okruženje kao neprijateljsko, što dovodi do nerazumijevanja, konflikata i nesporazuma.

U sistemu redovnog školovanja, takođe, postoji otpor i nepovjerenje dijela nastavnika koji ovu djecu doživljavaju kao problem i koji su skeptični u pogledu ostvarenja njihovih postignuća. Ovo je rezultat opšteg kulturološkog konteksta i nedostatka adekvatnog profesionalnog obrazovanja i obuke koje bi nastavnike pripremio za rad u specijalnom obrazovanju. Pored ovoga, nastavnici rade u lošim uslovima, imaju niska primanja i nemaju stimulacije za rad sa ovom djecom. Nastavnici koji rade sa ovom djecom često govore o nedostatku saradnje roditelja, neodgovarajućim očekivanjima, nesistematizovanom pristupu obrazovnog sistema, nedostatku stručnog osoblja i sopstvenom neadekvatnom obrazovanju. Dalje, nastavnici vide kao problem i roditelje druge djece. Drugi roditelji nijesu prijateljski nastrojeni, vjerujući da će nastavnik imati manje vremena koje će posvetiti njihovoj djeci i nemaju razumijevanja kada je riječ o ocjeni individualnih postignuća djece sa posebnim potrebama koje se ne zasniva, kao kod drugih, na uobičajenom sistemu ocjenjivanja.

Nastavnici i stručni saradnici u obrazovnim institucijama, generalno gledano, nijesu obrazovani za rad sa djecom sa posebnim potrebama ili posjeduju samo osnovna znanja i u oba slučaja im često nedostaje

praktičnog iskustva. Pored toga u Crnoj Gori nema dovoljno stručnog kadra (psihologa, defektologa, socijalnih radnika, itd.) koji bi se uključili u obrazovni proces. Nastavnici očekuju više i češće supervizije, konkretizovanija uputstva i instruktivniji pristup u radu. Nastavnicima, pedagoškom i psihološkom osoblju u školama je potrebna pomoć u prevazilaženju problema sa kojima se suočavaju u radu, kroz bolju saradnju sa stručnjacima u organizovanju individualizovane nastave. Kako bi se poboljšala situacija nastavnicima je potrebna pomoć u razvoju rasporeda, shema i konkretnih predavanja umjesto intuitivnog pristupa u pogledu toga šta odgovara pojedinačnom djetetu sa kojim radi. Pored toga postoji problem nedovoljnog finansiranja dodatne nadoknade za nastavnike, vaspitače i instruktore, koju oni očekuju da dobiju. Školske pedagoško-psihološke službe često jednostavno izbjegavaju da se uključe, ostavljajući nastavnike da se sami nose na ovim problemima.

Slučajevi „nepraćenog“ upisa u školu u praksi dovode do situacija u kojima djeca, bez posebnog praćenja, završavaju tako što prate redovni kurikulum koji nije prilagođen njihovim individualnim mogućnostima. Ove situacije su rezultat neadekvatno obučenog osoblja i imaju negativan uticaj na socijalizaciju, razvoj i obrazovanje kako tog djeteta, tako i druge djece u učionici, stvarajući nezadovoljstvo među roditeljima i nastavnicima.

Nastavnici, takođe, navode da ne postoji koordinacija između njihovog rada i rada drugih, da nema redovne razmjene iskustava, informacija, sugestija i savjeta, da nema usavršavanja. Još jednu barijeru predstavlja nedostatak interdisciplinarne komunikacije i povezanosti između različitih institucija koje rade sa djecom sa posebnim potrebama, a nema ni opšte prihvaćenih definicija i terminoloških odredbi u pogledu koncepta inkluzivnog obrazovanja. Postojeći sistem još uvijek nije uspostavio efikasan način razmjene informacija o pojedinačnom djetetu. Tako, na primjer, iako predškolske ustanove imaju podatak i informaciju o određenom djetetu osnovna škola koju dijete pohađa ne mora nužno raspolagati ovom informacijom. Situacija je slična kada je riječ o povezanosti između pojedinih sektora. Naime, podaci kojima raspolaže Centar za socijalni rad se ne prosljeđuju uvijek školama koje pohađa dijete sa posebnim potrebama, kako bi se na adekvatan način organizovalo dalje školovanje djeteta.

Crna Gora ne postoji registar djece sa posebnim potrebama. Informacije o ovoj djeci i o djeci u riziku se razlikuju od institucije do institucije. Veliki broj ove djece nije nikada kategorisana niti su djeca registrovana kao djeca sa teškoćama. Ova djeca nisu ostvarila njihova socijalna prava, prvenstveno zbog toga što njihovi roditelji nijesu spremni da se javno suoče sa problemom koji njihovo dijete ima, pri čemu ne postoji snažan državni mehanizam koji bi obezbijedio inkluziju djece sa teškoćama u škole. Ovaj problem je posebno izražen u ruralnim oblastima Crne Gore.

Prednosti za inkluziju

Prednosti na polju obrazovanja djece sa posebnim potrebama u Crnoj Gori su, prije svega, uspostavljena svijest državnih institucija, želja za reformom i odlučnost Ministarstva prosvjete i nauke da se ovoj djeci omogući ispunjenje prava na obrazovanje i da se obezbijedi ispunjenje osnovnih principa koji su već navedeni i predstavljeni u „Knjizi promjena“ (dokumentu koji predstavlja dugoročnu viziju obrazovnog sistema koji Crna Gora želi da uspostavi u budućnosti). Pored toga, postoji veliki broj NVO koji nastavljaju da ukazuju na značaj obrazovanja djece sa posebnim potrebama i međunarodnih donatora koji su već radili na implementaciji i uvođenju ovog koncepta u škole i koji su, kroz svoje projekte, obučili veliki broj nastavnika. Postoje i mladi, obrazovani ljudi koji posjeduju građansku svijest, znanje o ljudskim pravima i koji su otvoreni prema različitostima, kao i nove generacije roditelja koje mogu na bolji način da uoče i razumiju ovaj problem. Zahvaljujući Save the Children UK, UNICEF-u i Pedagoškom centru, kroz različite projekte su obučeni brojni nastavnici, što je dovelo do stvaranja kritične mase ljudi koji mogu odgovoriti na ovaj zahtjev. Druga pozitivna tačka jeste činjenica da Crna Gora nije velika zajednica i to što se procjenjuje da, proporcionalno populaciji, broj ove djece nije prevelik, te im se svima može izaći u susret.

Generalno, uprave predškolskih ustanova i osnovnih škola pokazuju razumijevanje i spremnost da u svoj svakodnevni rad implementiraju inkluziju, uz podršku stručnih službi koje rade u ovim školama. Direktori škola znaju da je potrebno smanjiti broj učenika u odjeljenju i da će ovo smanjenje uticati na kvalitet rada (redukcija može ići sa 25 na 18 učenika u odjeljenju). Ova su djeca, takođe, uključena u osnovnoškolske programe koji se oslanjaju na principe programa „Korak po korak“. Značajan broj nastavnika u prva tri razreda osnovne škole su već stekli vještine da u učionici obrazuju djecu sa razvojnim teškoćama. Ovaj program se usmjerava na status redovnih nastavnih metoda u određenim školama, stvarajući osnove za poboljšanu i obuhvatniju implementaciju programa inkluzije u narednom periodu.

Sve više roditelja je svjesno i otvoreno prema mogućnostima koje nudi inkluzija i sve više njih je spremno da svoju djecu uključi u redovne škole, dajući im šansu i omogućavajući ostvarenje njihovog prava na redovno obrazovanje u skladu sa njihovim mogućnostima.

Uloga roditelja

Integracija djece sa razvojnim teškoćama na predškolskom nivou nailazi na značajne prepreke. Prilikom upisa djeteta u predškolsku ustanovu roditelji treba da podnesu ljekarsko uvjerenje o psihofizičkom zdravlju djeteta. Ipak, s obzirom na to da se u Crnoj Gori razvojne teškoće tretiraju kao bolest, roditelji nemaju zakonsko pravo da dijete upišu u vrtić. Djeca su uključivana u redovne grupe u vrtićima sporadično, nezvanično ili na osnovu ličnih veza. Ovo znači da su roditelji vrlo često imali ograničene mogućnosti za donošenje odluka o obrazovanju njihove djece. Planirano je uvođenje promjena kako bi roditelji imali zakonsku mogućnost i kako bi bili uključeni u rad Komisije za usmjeravanje.

Ipak, od početka implementacije pilot projekta „Integracija djece sa posebnim potrebama u redovne grupe vrtića“ 1998. godine, desile su se značajne promjene. Na osnovu preporuka supervizora projekta i mišljenja Razvojnog savjetovaništa Kliničkog centra Podgorica, roditeljima se pruža šansa da svoju djecu sa teškoćama upišu u redovne grupe u vrtiću, zajedno sa drugom djecom. Ukoliko dijete ima lakši ili umjereni razvojni poremećaj roditelji ga mogu smjestiti u razvojnu grupu. Razvojna grupa je dio redovnog vrtića i uključuje samo djecu sa posebnim potrebama. Sa ovom grupom rade vaspitači i defektolozi. U toku dana su djeca iz ove grupe, kroz različite igre, dijelom integrisana sa djecom koja nemaju teškoće u razvoju.

U implementaciji ovog projekta roditelji djece sa posebnim potrebama su partneri u obrazovnom i nastavnom procesu. Roditelji imaju mogućnost da se uključe u donošenje svih važnih odluka koje se odnose na njihovo dijete. Oni, takođe, imaju pravo da borave u predškolskoj grupi sa svojim djetetom. U prvoj fazi projekta roditelju su prisustvovali roditeljskim sastancima u grupama na kojima su sa stručnjacima, kao što su vaspitači i stručni saradnici, psiholozi i defektolozi, razmjenjivali informacije o svojoj djeci. U sljedećoj fazi ovi roditeljski sastanci su zamijenjeni individualnim sastancima, što se pokazalo kao efikasnije. Roditelji, zajedno sa vaspitačima i stručnim saradnicima, procjenjuju razvojni nivo djeteta, od čega zavisi izbor sadržaja i aktivnosti koje će činiti dio razvojnog individualnog programa za dijete, koji navodi specifične zadatke realizacije ovog programa. Nakon završetka ovog projekta osoblje u predškolskim ustanovama je nastavilo saradnju sa roditeljima, na način kao što je to bio slučaj u toku implementacije projekta.

U posljednje vrijeme Savjeti roditelja pokušavaju da aktivnije uključe roditelje u proces kreiranja politike škole, kroz učešće u radu školskih odbora ili dugih oblika uključenosti. Oni učestvuju u izboru direktora, utiču na kreiranje planova škola, novih ideja i projekata i evaluiraju rad škole. Savjet roditelja saraduje sa NVO i učestvuje u osmišljavanju projekata i programa namijenjenih unapređenju kvaliteta rada i uslova za rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Roditelji, takođe, mogu da imaju aktivniju ulogu u samom radu u učionici, kao što je metod „Korak po korak“, u kojem su roditelji uključeni u izvođenje

nastave iz određenih predmeta. Na ovaj način moguće je obrazovati i promijeniti gledište i predrasude roditelja koji osjećaju otpor prema inkluzivnom obrazovanju.

Ideja nove Komisije za usmjeravanje jeste da roditelj ili staratelj djeteta uzme aktivno učešće u dijagnostifikovanju i planiranju. Sada roditelji podnose samo informaciju o istoriji bolesti, ali mogu doprinijeti preporukama i sugestijama za buduće individualizovane planove za njihovo dijete, kao i u radu sa djecom u učionici. Još uvijek nije uobičajena praksa da se ovi roditelji uključuju, osim u specifičnim slučajevima kada se pojavi otpor drugih roditelja ili čak samih nastavnika, kada se roditelji direktno uključuju u rad. Roditelji, najčešće majka, može da uđe u učionicu i da radi sa svojim djetetom, pokušavajući da prevaziđe problem i da olakša rad nastavniku, ili ga gotovo zamijeni.

Podrška djeci sa posebnim potrebama u predškolskim ustanovama i redovnim školama

U jaslicama i vrtićima primarnu pomoć ovoj djeci pružaju vaspitači; stručni savjetnici mogu uz odgovarajuću obuku, takođe, da pruže pomoć kada zatreba. Vaspitači su uključeni u redovne aktivnosti sa djecom, pokušavajući da poštuju princip individualnog pristupa, tako da se djeci sa razvojnim teškoćama ponude aktivnosti koje odgovaraju njihovim mogućnostima. Stručnjaci pripremaju individualne programe, poštujući mišljenje i roditelja i nastavnika i koristeći različite skale evaluacije. Individualni rad se odvija na osnovu individualnog programa koji se stalno prati, kako bi se kada je potrebno napravile izmjene. Roditelji ili startelji djeteta, takođe, mogu boraviti ili pomagati u grupi.

Od 1-4 razreda osnovne škole nastavnici, takođe, direktno rade sa djecom i kasnije se od djece očekuje da nastave redovne više razrede, na osnovu nivoa njihovih postignuća, bez ili u skladu sa individualnim programima i sa ili bez dodatne pomoći. Nastavnici, naravno, ne dobijaju unaprijed pripremljene individualizovane programe za rad sa djecom i moraju ih sami razviti, kako bi definisali ciljeve postignuća za određeno dijete. Ovaj se proces zasniva na iskustvu i intuiciji.

Stručne službe u osnovnim školama čine pedagog i, veoma rijetko, drugi stručnjaci, kao što su psiholozi (zakon propisuje da je ovo moguće u slučajevima kada školu pohađa preko 1 000 učenika), logopedi, socijalni radnici i defektolozi. Podaci pokazuju da u 161 osnovnoj školi u Crnoj Gori, sa oko 77 000 učenika radi: 82 pedagoga, 23 psihologa i pet logopeda. U predškolskim ustanovama je zaposleno šest psihologa, sedam pedagoga i tri pedagoga koji su istvremeno direktori vrtića, pet logopeda i jedan defektolog.

U toku proteklih 14 godina, posebno početkom devedesetih, kao odgovor na kraj rata u okruženju i različite teškoće koje je trebalo prevazići, veliki broj humanitarnih organizacija (npr. UNICEF, Save the Children UK i FOSI ROM) su organizovale brojne obrazovne i programe obuke. Ove edukacije su bile prvenstveno namijenjene pedagogima i psiholozima i uključivale su ograničeni broj nastavnika i stručnih savjetnika koji rade u predškolskim ustanovama. U osnovnim školama obuka je organizovana za odabrane nastavnike prva tri razreda, dok su stručni saradnici osnovnih škola bili mnogo manje obuhvaćeni ovim programima.

Školski pedagozi savjetuju i obrazuju učenike i roditelje i pomažu nastavnicima u oblasti pedagogije i nastave. Savjetodavni rad se ostvaruju u radu sa učenicima sa lošim ocjenama, sa učenicima sa teškoćama u prilagođavanju školskom okruženju, problematičnim ponašanjem ili nepovoljnim porodičnim i socijalnim uslovima. Školski psiholozi savjetuju učenike, roditelje i nastavnike i zajedno sa razrednim starješinama upoznaju psihološke osobine učenika, ispitujući razloge poremećaja ili rješavajući interpersonalne, socijalne i druge probleme pojedinaca i grupa u odjeljenju. Stoga školski pedagog i školski psiholog pružaju izvjesnu pomoć u učionici. Ipak, kao što je ranije navedeno, psiholozi se mnogo rjeđe zapošljavaju u školama, nego što je to slučaj sa pedagogima. Šta više, nisu svi psiholozi obučeni za rad sa djecom sa razvojnim teškoćama, oni se obučavaju samo u slučaju da tokom studija izbornu pohađaju

nastavu iz Psihologije ometenih u razvoju. Ovo objašnjava nedostatak spremnosti i vještine dijela stručnjaka da, na sopstvenu inicijativu, pripreme planove i programe namijenje ovoj djeci. Oni su, prije svega, usmjereni na rad sa roditeljima djece, rad sa roditeljima druge djece i na davanje uputstava i preporuka nastavnicima i ostalom školskom osoblju.

Novina u obrazovanju djece sa posebnim potrebama je ideja o formiranju „mobilnih timova“ koji bi uključivali stručnjake iz oblasti obrazovanja i ostale stručnjake iz specijalnih ustanova, a koji bi pružali pomoć inkluziji u redovnim školama. U radu bi učestvovali i defektolozi posebnog smjera, zavisno od vrste hendikepa o kome se radi.

STATISTIKA I INDIKATORI

Izvještaji o obrazovnoj statistici u Crnoj Gori trenutno nijesu dobro razvijeni, uopšte gledano i u odnosu na specijalno obrazovanje; ne postoje raspoloživi adekvatni i pouzdani podaci o obrazovnom sistemu, uključujući i podatke o djeci sa poremećajima i njihovom obrazovanju. Krajem 2003. godine i početkom 2004. godine Ministarstvo prosvjete i nauke je otpočelo intenzivne aktivnosti na prikupljanju podataka što bi trebalo da dodatno olakša pripremu obuhvatne strategije u vezi sa obrazovanjem djece sa posebnim potrebama i djece u riziku. Ograničena finansijska sredstva, znanje i iskustvo u ovoj oblasti u Crnoj Gori je dovelo do toga da se ovo pitanje rješava kroz saradnju između Ministarstva prosvjete i nauke i međunarodnih organizacija, prije svega Save the Children UK, UNICEF-a i Pedagoškog centra. Svaki od ovih projekata prati koordinator kojeg imenuje Ministarstvo.

Kada je riječ o statusu statistike koja se prikuplja o obrazovnom sistemu uopšte, a koji je do danas bio prilično slab, Ministarstvo prosvjete i nauke u ovom trenutku ne posjeduje precizne definicije kategorija na osnovu kojih bi se sakupile unificirane informacije o djeci sa posebnim potrebama, koja se nalaze u obrazovnom sistemu. Jedini izuzetak čine Romska djeca, koja su definisana kao kategorija djece sa posebnim potrebama (jezik, kulturološke barijere i iskustvo migracije), čija je integracija u redovne škole već počela kroz saradnju sa UNICEF-om, FOSI ROM-om i Pedagoškim centrom, kroz projekat „Inicijativa za obrazovanje Roma“.

U Crnoj Gori ne postoji zvanični registar osoba sa funkcionalnim poremećajima. Prema dokumentu koji nosi naziv „Jugoslovenski akcioni plan za djecu do 2000. godine (i poslije toga)“, koji je usvojila Vlada FRJ u decembru 1996. godine procjenjuje se da ima oko 142 700 djece sa razvojnim poremećajima, od čega bi najmanje 5% bilo iz Crne Gore, odnosno ne manje od 7 000.

Neophodno je uspostaviti praksu praćenja obrazovnog procesa djeteta koje pokazuje kašnjenja u razvoju, ukoliko je to moguće, počev od rođenja. Pojedinačni zdravstveni karton za svako dijete, makar od rođenja do 18-te godine bi omogućio odgovarajući pristup svakom djetetu, uključujući i djecu sa posebnim potrebama. Ovo bi omogućilo registrovanje i uvid u dalji razvoja i postignuća, kao i odabir sistematskog i multidisciplinarnog izlaženja u susret potrebama (u zdravstvu, obrazovanju i kod socijalnih ustanova). Ova forma kartona je veoma prikladna za sakupljanje podataka o zdravlju djeteta i drugim razvojnim karakteristikama koje se mogu koristiti za razmjenu i komunikaciju među onima koji pružaju usluge. Ideja o kartonu sa zdravstvenim, obrazovnim i socijalnim podacima bi, takođe, pomogla radu Komisije za kategorizaciju.

Neophodno je uspostaviti efikasne i visokokvalitetne komisije koja bi na adekvatan način ispitale stanje djeteta, ponudile smjernice i na odgovarajući način usmjeravale obrazovni proces za svako dijete. Ove komisije bi trebalo da uključuju zdravstvene radnike, psihologe, defektologe, kao i učitelje i roditelje. Na ovaj način bi se odredio pravi status djeteta, kao i obrazovne metode koje bi se primjenjivale u školi, što utiče na razvoj djeteta i iskustvo roditelja.

Kontinuirano prikupljanje podataka i praćenje zdravlja djece, posebno rizičnih grupa, bi moglo dovesti do povećane saradnje između različitih stručnih službi predškolskih ustanovama, osnovnih i srednjih škola, centara za socijalni rad, specijalnih ustanova i zdravstvenih školskih dispanzera, kao i do međusobne razmjene informacija o pojedinoj djeci, njihovim osobenostima, sklonostima i teškoćama. Razmjena informacija ovog tipa bi doprinijela radu nadležnih komisija, koje bi imale razvojni uvid i stanje pojedinačnog djeteta. Na ovaj bi način bilo lakše procijeniti određeno dijete i odrediti praktične korake za njegov dalji razvoj, na osnovu informacija sakupljenih tokom dužeg perioda vremena.

U toku redovnih sistematskih medicinskih pregleda, stručna služba vrtića i škole saopštava informacije i podatke o pojedinom djetetu koje su bitne za njegov ili njen karton i omogućava kontinuirano praćenje djeteta. Ovo bi, takođe, omogućilo organizovanu razmjenu informacija na više nivoa obrazovanja i jednostavan protok informacija korisnih za razvoj djeteta i implementaciju ovog programa.

Tabela 7.1 Škole u Crnoj Gori u kojima se odvija inkluzija

Osnovna škola	Lokacija	Broj učenika	Broj odjeljenja	Uključena NVO
Pavle Rovinski	Podgorica	1 068	39	Save the Children
Štampar Makarije	Podgorica	1 231	47	Pedagoški centar
Luka Simonović	Nikšić	1 217	44	Save the Children
Risto Ratković	Bijelo Polje	553	24	Pedagoški centar
Aleksa Bećo Đilas	Mojkovac	999	44	Save the Children
Njegoš	Kotor	880	33	Pedagoški centar
Boro Četković	Podgorica	802	32	Pedagoški centar
Braća Ribar	Nikšić	656	28	Save the Children
Mileva Lajović Lalatović	Nikšić	1 261	48	Pedagoški centar
Dušan Korać	Bijelo Polje	840	39	Pedagoški centar
Jugoslavija	Bar	915	33	Pedagoški centar
Milija Nikčević	Nikšić	617	24	Save the Children
Ukupno		11 039	435	

Izvor: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore

Neke od kompetencija ranije pomenutog Zavoda za školstvo biće i redovno praćenje implementacije i realizacije inkluzivnog obrazovanja, uspostavljanje baze podataka i statistička analiza i obrada podataka, koja je namijenjena supreviziji rezultata ovog projekta. Zavod za školstvo je, preko svojih različitih odjeljenja: Sektor za istraživanje i rad stručnih službi, Sektor za obezbjeđivanje kvaliteta u obrazovanju, Centar za kontinuirani profesionalni razvoj i Centar za programiranje i razvoj, odgovoran i za rad na unapređenju nastavnog procesa.

Tabela 7.1 pokazuje da 11 039 učenika pohađa 435 inkluzivnih odjeljenja. Niže navedena Tabela 7.2 pokazuje da drugih 9 078 učenika pohađa 370 odjeljenja i 21 specijalno odjeljenje.

Tabela 7.2 Škole pri kojima postoje specijalna odjeljenja za djecu sa posebnim potrebama u Crnoj Gori

Osnovna škola	Lokacija	Broj učenika	Broj odjeljenja	Broj specijalnih odjeljenja
Boško Buha	Pljevlja	762	33	2
Dušan Korać	Bijelo Polje	840	39	3
Vuk Karadžić	Berane	1 311	54	1
Mustafa Pećanin	Rožaje	1 065	39	1
Olga Golović	Nikšić	1 097	39	4
Lovćenski partizanski odred	Cetinje	1 075	41	1
Ilija Kišić	Zelenika	463	25	5
Njegoš	Kotor	880	33	1
Jugoslavija	Bar	915	33	2
Boško Strugar	Ulcinj	670	34	1
Ukupno		9 078	370	21

Izvor: Zavod za školstvo Crne Gore

Tabela 7.3 Specijalni zavodi za djecu sa posebnim potrebama u Crnoj Gori

Zavod	Lokacija	Broj učenika	Broj odjeljenja
Zavod za školovanje i rehabilitaciju lica sa poremećajima sluha i govora	Kotor	140	24
Centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“	Podgorica	123	1 predškolsko odjeljenje 9 odjeljenja osnovne i 8 odjeljenja srednje škole
Zavod za školovanje i profesionalnu rehabilitaciju invalidne djece i omladine	Podgorica	86	18
Zavod za vaspitanje i obrazovanje djece i omladine „Mladost“	Podgorica	25	4+(2)*
Specijalni zavod za djecu i omladinu	Podgorica	40	5
Ukupno		414	71

* učenici četiri odjeljenja pohađaju nastavu u Centru za stručno obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, kao i učenici iz još dva odjeljenja osnovne škole „Ilija Kišić“

Izvor: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore

ORGANIZACIJA ŠKOLE

Specijalno obrazovanje za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama se sprovodi na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja. Programi su oblikovani i realizuju se pod nadležnošću Ministarstva prosvjete i nauke i Ministarstva rada i socijalnog staranja. Učenici sa razvojnim teškoćama koji ne mogu da prate redovnu nastavu pohađaju specijalne internate. Inkluzija se implementira u 12 redovnih škola, a pored toga

postoje još 3 specijalna internata za obrazovanje djece sa posebnim potrebama. Ipak, pohađanje ovih škola zahtijeva promjene socijalnog okruženja i rano odvajanje djece od njihovih porodica, što utiče na integraciju u okruženje u kojem žive. Način organizacije ovih škola se razlikuje od načina organizacije u redovnim školama. Škola se prilagođava učenicima sa razvojnim poremećajima kroz smanjenje broja učenika u redovnim odjeljenjima, razvoj individualizovanih programa za ove učenike i angažovanje specijalnih nastavnika. Nastavno i pomoćno osoblje rade zajedno kako bi obezbijedili optimalne uslove za psiho-fizički razvoj ove djece.

Funkcionisanje i organizacija najvećeg broja redovnih škola ne uzima u obzir inkluziju djece sa posebnim potrebama iz različitih razloga. Ove se škole prilagođavaju prosječnoj populaciji mladih, kako u pogledu fizičke infrastrukture, tako i u pedagoškom pogledu. Postoje arhitektonske barijere, ali i barijere u komunikaciji i socijalne barijere. Neke škole imaju specijalna odjeljenja koja u ovom trenutku zadovoljavaju potrebe ove vulnerabilne grupe i koje mogu funkcionisati kao preteča inkluzivnog obrazovanja, kao veza između djece bez i djece sa posebnim potrebama. Grupe sa djecom sa razvojnim poremećajima, u skladu sa usvojenim zakonom, mogu imati (10%-20%) manje upisanih učenika. U Javnoj preškolskoj ustanovi „Ljubica Popović“ u Podgorici postoji jedna razvojna grupa za djecu sa težim poremećajima. Djeca u grupi mogu biti uključena u cjelodnevni ili poludnevni boravak, a upis se određuje u skladu sa željama roditelja.

Promjene zakona i kurikuluma predškolskog vaspitanja i obrazovanja prepoznaju proces inkluzije u vrtićima po mjeri djeteta. Ciljevi na putu integrisanja djece sa poremećajima u redovno obrazovanje koji su do danas donekle ispunjeni su: uspostavljanje nove reformisane škole, koja je oblikovana u duhu „pristupa sa djetetom u centru“; uvođenje inkluzivnog obrazovanja u škole; usvajanje Zakona o specijalnom obrazovanju, uključujući inkluzivno obrazovanje i snažna medijska kampanja koja promovira prava djece sa posebnim potrebama i inkluzivno obrazovanje kao obaveznu komponentu novog koncepta obrazovanja. Šta više, pojačane su veze između redovnog i specijalnog obrazovanja i treba ih dodatno osnaživati: komunikacija između dva sistema je otpočela i diskutovalo se i o ideji uspostavljanja mobilnih timova stručnjaka različitih resurnih centara za potrebe redovnih škola.

Pregled specijalnih ustanova u Crnoj Gori

U Crnoj Gori postoji nekoliko specijalizovanih ustanova za obrazovanje djece sa posebnim potrebama i djece u riziku. Zajednički imenitelj svih ovih ustanova jeste zbrinjavanje učenika, koje uključuje zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i rehabilitaciju djece sa razvojnim poremećajima. U upotrebi su posebne metode koje su prilagođene vrsti i stepenu ometenost djeteta. U ovim zavodima trenutno boravi i obrazuje se 380 učenika u osnovnim i 225 učenika u srednjim školama. Tri ustanove, koje će biti niže opisane, su: 1) Zavod za školovanje i rehabilitaciju lica sa poremećajima sluha i govora u Kotoru; 2) Zavod za školovanje i profesionalnu rehabilitaciju invalidne djece i omladine u Podgorici (tjelesni invalidi, slijepa i slabovidna djeca); 3) Centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“ u Podgorici (lako mentalno retardirana i autistična djeca).

Zavod za školovanje i rehabilitaciju lica sa poremećajima sluha i govora u Kotoru je osnovan 1946. godine. Zavod uključuje predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje i trenutno u njemu boravi i školuje se 130 učenika. U ovoj se ustanovi habilituju, rehabilituju, školuju i dobijaju stručnu pomoć djeca koja imaju različit stepena oštećenja sluha: (1) teži poremećaji sluha 56-70 db, 9% učenika; (2) teška oštećenja sluha 71-90 db – 36% učenika, i (3) sa vrlo teškim oštećenjima 91 db – 50% učenika. Zavod ima 40 specijalizovanih kabineta i učionica u kojima se izvodi nastava i vježbe, opremljenih bežičnim MICRO-VOX sistemom i žičanom selektivnom auditivnom filterskom amplifikacijom, koja je prilagođena tipu slušnog oštećenja. Djeca se najčešće osposobljavaju za radnička zanimanja (22 zanimanja). Zavod ima i smještajne kapacitete, uključujući i klub za društvene djelatnosti i kulturne aktivnosti za sve uzraste i poznat je po pozorišnim predstavama. U cilju ranog tretmana veoma važan segment predstavlja

ambulantno-individualni rad sa djecom u specijalizovanim kabinetima. U Zavodu radi pedijatrijska, logopedska, suro-audiološka, pedagoško-psihološka i stomatološka služba. Ustanova zapošljava 31 defektologa (od čega 27 surdopedagoga, tri logopeda i jednog audiologa), kao i šest profesora predmetne nastave, jednog pedagoga-psihologa i osam nastavnika praktične nastave za obuku u školskim radionicama.

Zavod za školovanje i profesionalnu rehabilitaciju invalidne djece i omladine u Podgorici postoji već 56 godina, a sastoji se od preškolskog odeljenja, osnovne i srednje škole. Komisija za evidenciju i kategorizaciju djece ometene u psiho-fizičkom razvoju ovu ustanovu upućuje na vaspitanje i obrazovanje djecu sljedećih kategorija: (1) djeca i omladina sa fizičkim oštećenjima i oštećenjima lokomotornog aparata, neuromišićnim oboljenjima ili hroničnim oboljenjima koja pripadaju četvrtoj kategoriji ometenosti; (2) slijepu i slabovidu djecu i omladinu koji pripadaju prvoj kategoriji i (3) djecu i omladinu sa kombinovanim smetnjama sa dominantnom tjelesnom invalidnošću, sljepoćom i salovidošću u kombinaciji sa lakšom mentalnom retardacijom. Važno je uočiti da djeca koja pripadaju prvoj i četvrtoj kategoriji ometenosti funkcionišu na prosječnom mentalnom nivou, te se stoga obrazuju po redovnom nastavnom planu i programu. Zavod ima 23 izuzetno opremljena kabineta, kao i specijalizovane učionice i dvije radionice (korjačka i obućarska). U ovoj ustanovi zaposleno je 11 defektologa i 28 profesora i nastavnika.

Komisija za praćenje i kategorizaciju djece sa fizičkim i psihičkim poremećajima radi u skladu sa Pravilnikom o klasifikaciji djece i mladih sa fizičkim poremećajima („Službeni list, br. 2, od 31. 10. 1979.) po kojem postoje sljedeće kategorije: (1) osobe za poremećajima vida; (2) osobe sa oštećenjima sluha, (3) osobe sa poremećajima govora, (4) osobe sa fizičkim poremećajima, (5) osobe sa mentalnom retardacijom, (6) osobe sa višestrukim razvojnim poremećajima. Ove kategorije zavise od medicinskih karakteristika i razlikuju se od slučaja do slučaja.

Centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“ je osnovan 1967. godine. U njemu se realizuje predškolsko, osnovnoškolsko i srednje obrazovanje za lako ometenu i autističnu djecu. Pored specijalnog obrazovanja Centar pruža i društveno i profesionalno osposobljavanje u interesu uključivanja učenika u rad i društveni život, po završenom školovanju. Centar, kroz produženi boravak, obezbjeđuje rehabilitaciju, obrazovanje i radno osposobljavanje i upućuje na dalje obrazovanje, u skladu sa njihovim sposobnostima. Učenicima se obezbjeđuje smještaj i ishrana, dijelom odjeća i obuća, medicinska njega, udžbenici i materijali za učenje i kulturni i zabavni programi i ekskurzije. Smještajne kapacitete čini 100-120 kreveta u centru sagrađenom 1999. godine. Od ukupno 63 zaposlena u Centru radi 31 nastavnik. U Centru nema stalno zaposlenog psihologa, ali psiholog Kliničkog centra Podgorica redovno posjećuje ovaj Centar. Centar za razvojno savjetovanje u bolnici ima tim stručnjaka, koji uključuje: dva klinička psihologa, dva logopeda i dva specijalna nastavnika. Stalno zaposleni u Centru za razvojno savjetovanje su dva logopeda, jedan surdopedagog, jedan defektolog (za rad sa djecom i mladima sa poremećajima ponašanja i autističnom djecom) i 20 oligofrenologa – za djecu sa intelektualnim poremećajima. Na početku školske 2003/04. godine u specijalnu srednju školu je upisano 57 učenika; 66 učenika je upisano u specijalnu osnovnu školu, troje djece u odjeljenje za autističnu djecu, šestoro djece u predškolsko i četvoro djece u srednju stručnu školu. Nastava se izvodi u dvije smjene. Razredi 5-8 rade u jutarnjoj smjeni, dok razredi 1-4 rade poslije podne. U skladu sa njihovim mogućnostima učenici u trogodišnjoj stručnoj školi izučavaju tekstilnu industriju, obradu kože, prehranu, ugostiteljstvo, obradu metala i lične usluge.

Postoje još dva zavoda. Specijalni zavod za djecu i omladinu (umjerena, teža i teška retardacija) koji je postao „azil“ za osobe sa teškim (najčešće mentalnim) poremećajima u kojima se mogu naći i osobe stare oko 70 godina. Zavod za vaspitanje i obrazovanje djece i omladine „Mladost“ (djeca sa poremećajima u ponašanju) tretira djecu i mlade sa poremećajima ponašanja (najčešće maloljetne prestupnike).

Projekti Ministarstva prosvjete i nauke u saradnji sa NVO

Save the Children (United Kingdom)

NVO „Save the Children – UK“ je od 1996. godine realizovala „Disability“ projekat. Organizovana su predavanja za osnaživanje roditelja; osnovana su nova i osnaživana postojeća udruženja roditelja. Stručnjaci su obučavani u oblasti metodike rada sa djecom sa teškoćama i njihovim roditeljima, uključujući stručnu razmjenu, studijske posjete i posjete stranih eksperata. Save the Children je otvorao biblioteke igračaka (usluge u zajednici) u kojima su roditelji imali priliku da razmjenjuju informacije i nauče od stručnjaka kako da stimulišu razvoj svoje djece kroz igru i upotrebu didaktičkih materijala. Roditelji su obučavani i za upravljanje NVO. Ove biblioteke su stimulisale integraciju, s obzirom na to da su se djeca sa poremećajima igrala sa drugom djecom koja imaju ili nemaju smetnji i sa njihovim roditeljima.

Save the Children je do sada otvorio devet biblioteka igračaka, pored biblioteke koja postoji Nikšiću, a koje vode udruženja roditelja širom zemlje (u Podgorici, Nikšiću, Cetinju, Beranama, Pljevljima, Bijelom Polju, Baru, Ulcinju, Kotoru i Herceg Novom). Biblioteke su povezane u mrežu i, bilo samostalno, bilo preko mreže, konkurišu za sredstva i upravljaju manjim projektima.

Save the Children UK je implementirao i projekat inkluzivnog obrazovanja, počev od septembra 1998. godine, kao dio projekta pod nazivom „Integracija djece sa posebnim potrebama u redovne predškolske ustanove u Crnoj Gori“. Ovaj projekat predstavlja nastavak prethodno pomenutog projekta „Projekat - Sa teškoćama“. Projekat, koji se realizuje u saradnji sa Ministarstvom prosvjete i nauke, teži da ukloni barijere koje djecu sa posebnim potrebama izoluju od društva, skrenu pažnju javnosti na potrebe djece sa poremećajima i njihova prava na integraciju, inicira promjene zakona, promoviše partnerstvo roditelja i stručnjaka i da informiše i obuči vaspitače o novim metodama i vještinama za rad sa djecom sa poremećajima.

Inkluzivno obrazovanje je počelo kroz nekoliko pilot projekata, u predškolskim ustanovama u četvorogodišnjem periodu, od 1998/99. do 2001/02. godine, i u pet osnovnih škola u Crnoj Gori u periodu 2002/03. i 2003/04. godine. Vrtići uključeni u implementaciju gore navedenih projekata se nalaze širom zemlje („Ljubica Popović“ u Podgorici, „Zagorka Ivanović“ na Cetinju, „Dragan Kovačević“ u Nikšiću, „Pljevlja“ u Pljevljima, „Plav“ u Plavu, „Jevrosima Rabrenović – Jevra“ u Mojkovcu, „Vukosava I. Mašanović“ u Baru, „Solidarnost“ u Ulcinju, „Radost“ u Kotoru, „Naša Radost“ u Herceg Novom, „Bambi“ u Tivtu, „Ljubica Jovanović – Maše“ u Budvi, „Irena Radović“ u Danilovgradu, „Radmila Nedić“ u Beranama i „Dašo Basekić“ u Bijelom Polju).

Pet osnovnih škola („Pavle Rovinski“ u Podgorici, „Luka Simonović“ u Nikšiću, „Njegoš“ u Kotoru, „Aleksa Đilas – Bećo“ u Mojkovcu i „Risto Ratković“ u Bijelom Polju) sa osmoro djece iz inkluzivnih vrtića, koja su uključena u naredni korak projekta inkluzivnog obrazovanja 2002/2003. godine. Projekat je uključivao obuku nastavnika, direktora, stručnih službi škola i roditelja djece sa poremećajima za timski razvoj i razvoj individualnih obrazovnih planova (IOP); razmjenu iskustava između vrtića i škola; kontinuiranu obuku ostalih predškolskih vaspitača, kao i pripremu aktivnosti za inkluziju u osnovnom obrazovanju.

Glavne aktivnosti Save the Children UK u oblasti inkluzivnog obrazovanja

Program je implementiran kroz sljedeće aktivnosti: povećanje informisanosti dijela roditelja i njihove djece u vezi sa prihvatanjem djece sa poremećajima i tolerisanja razlika; obuka vaspitača i pružanje profesionalne pomoći kada je to potrebno; obuka eksperata u pripremi individualnih programa za djecu sa posebnim potrebama, kroz metode kao što je Portidž ili funkcionalno učenje; pružanje podrške roditeljima kako bi stimulisali razvoj djeteta u porodici i osnažili njihovo partnerstvo sa stručnjacima; organizovanje

redovnih sedmičnih posjeta timova eksperata i mjesečni supervizijski sastanci i sastanci sa roditeljima. Projekat je, takođe, evaluairan na kraju svake faze realizacije. Pojedinačni aspekti projekta su detaljnije opisani u daljem tekstu.

U cilju boljeg informisanja javnosti 22. aprila 2001. godine prikazana je TV emisija o inkluzivnom obrazovanju. Štampana su dva postera, koja su distribuirana na Konferenciji za ključne partnere, a napravljen je i emitovan i televizijski spot. Na seminaru za socijalne radnike u Budvi je 30. oktobra 2001. godine predstavljen CBR i postignuća inkluzivnog obrazovanja u okviru „Programa sa teškoćama“ Save the Children UK. Promocija inkluzivnog obrazovanja organizovana je i na TV Crna Gora (Flash plus) prikazivanjem vrtića „Đina Vrbica“ u Podgorici i vaspitača, roditelja i stručnjaka u decembru, kao i jednočasovni kontakt program sa dva roditelja i savjetnikom za djecu sa posebnim potrebama na Televiziji Budva, januara 2002. godine. Štamana je i na mjesečnim sastancima distribuirana brošura o inkluzivnom obrazovanju. Knjiga profesora S. Hrnjice „Djeca sa poremećajima u redovnim osnovnim školama“ je podijeljena svim inkluzivnim grupama i stručnjacima. Januara 2002. godine šest novih inkluzivnih grupa u Plavu, Mojkovcu, Danilovgradu, Ulcinju, Tivtu i Budvi su dobile nove igračke.

Obuka za vaspitače, stručnjake i roditelje je redovno održavana četiri do pet puta godišnje, kako bi se pružila pomoć u radu savjetovališta sa roditeljima djece sa posebnim potrebama i stimulisanju razvoja djeteta. Za sve stručnjake: psihologe, pedagoge, specijalne nastavnike i logopede uključene u Projekat inkluzije, kao i za neke stručnjake iz specijalnih škola i ustanova koje rade sa mlađom djecom sa posebnim potrebama organizovana je obuka za Portidž, koju je vodio Džo Birbek (Jo Birbeck), školski psiholog i supervizor za Portidž voloterski program u Hempširu (VB).

Krajem oktobra 2001. godine organizovana je obuka za funkcionlano učenje (FU). Obuku za metode funkcionlanog učenja (FU) održale su Anamarija Filipić Dolničar, logoped iz Ljubljane i M. Đurović, psiholog iz Pogdorice, koja je takođe student Ketrin Stro (Katrin Stroh) razvojnog terapeuta i logopeda iz Londona. Učesnici obuke bili su stručnjaci i/ili vaspitači iz Pljevalja, Berana, Bijelog Polja, Plava, Mojkovca, Budve, Danilovgrada, Nikšića, Tivta, Ulcinja, Herceg Novog i Beograda. U toku četvorodnevno teoretskog i praktičnog rada oko 20 učesnika je bilo u prilici da usvoji i uvježba nove metode rada sa djecom sa posebnim potrebama. Za sve učesnike obuke bili su pripremljeni i distribuirani radni materijali za FU i budući individualni rad sa djecom (drvene kocke, kupe, kutije, table). Nakon obuke preveden je Priručnik za FU, koji je štampan i distribuiran, zajedno sa video kasetom.

Takođe su održavani redovni mjesečni sastanci sa stručnjacima iz svih inkluzivnih grupa. Profesionalci treba da se redovno sastaju i razmjenjuju iskustva o individualnom radu sa uključenom djecom, prate njihov razvoj, komuniciraju sa roditeljima, pružaju pomoć vaspitačima i pišu izvještaje o uključenoj djeci.

Svake godine je sprovedena evaluacija Projekta za inkluzivno obrazovanje koja je uključivala stručnjake iz svake grupe, kao i direktore predškolskih ustanova, roditelje djece i predškolske nastavnike, kao i predstavnike Ministarstva prosvjete i nauke. U periodu 14-15. juna 2002. godine održana je, u saradnji sa UNICEF-om i tri ministarstva (prosvjete, zdravlja i socijalnog staranja), konferencija sa svim ključnim partnerima. Priprema je uključivala učešće u radnim grupama prije samog održavanja konferencije, a predvači su bili profesori: Milivoj Veličković iz Ljubljane, Alison Klos (Alison Closs) iz Edinburga i Sulejman Hrnjica iz Beograd. Save the Children UK je uzeo učešće u dvije radne grupe, jednoj koju je vodilo Ministarstvo zdravlja (rana detekcija, dijagnostika, kategorizacija i registracija) i drugoj, koju je vodilo Ministarstvo prosvjete i nauke (inkluzivno obrazovanje). Rađeni su inicijalni i finalni testovi (retesti) za svu djecu uključenu u predškolske grupe. Skoro sva djeca pokazala su različit stepen napretka.

UNICEF je finansijski podržao studijsku posjetu Sloveniji (Ljubljana, 2001. godine), koja je uključivala sastanke sa predstavniciima Ministarstva prosvjete i nauke, kao i kontakte koji su se odnosili

na organizaciju studijskog putovanja u Sloveniji i prepisku sa ljudima u Sloveniji (Predstavicima Ministarstva prosvjete, Slovenačkog Zavoda za školstvo i Slovenačkih filantropa).

Pedagoški centar Crne Gore i UNICEF

Pedagoški centar realizuje projekat „Inkluzivno obrazovanje u osnovnim školama“ u Crnoj Gori, u saradnji sa Ministarstvom prosvjete i nauke i Kancelarijom UNICEF-a u Podgorici. Projekat je počeo da se realizuje u osnovnim školama aprila 2002. godine odabirom škola, učitelja i djece sa posebnim potrebama. Održan je inicijalni seminar i objavljeni su metodološki priručnici za rad sa djecom sa posebnim potrebama. Škole su odabrane po principu teritorijalne raspoređenosti – centralni, sjeverni i južni region Crne Gore. Jedan od kriterijuma za izbor škola bila je prethodna realizacija programa „Korak po korak“, koja je činila dobru osnovu za realizaciju inkluzivnog programa.

U okviru ovog programa održano je pet seminara za nastavnike. Ovi seminari su pokrivali sljedeće teme: teorijske osnove inkluzivnog programa; koristi i prepreke za inkluziju; opservacija djece (principi - kognitivni i emocionalni domen, socijalni domen i interakcija među djecom); priprema i podrška porodicama; adaptacija fizičkog ambijenta; adaptacija nastavnog plana i programa (pedagoške implikacije rada sa djecom sa posebnim potrebama, orjentacioni okviri za rješavanje problema); adaptacija fizičkog prostora za rad sa djecom sa posebnim potrebama; saradnja sa porodicom; ocjenjivanje; izrada individualnih edukativnih planova; hiperaktivna djeca; dostupnost nastavnog plana i programa; fizičke aktivnosti za djecu sa cerebralnom paralizom; međunarodne informacije o inkluziji; postignuća djece sa posebnim potrebama; individualizacija; samoprocjenjivanje djece; podrška pozitivnom ponašanju; analiza funkcionalnog ponašanja; kooperativno učenje; strategije u radu sa djecom sa problemima u učenju i rad sa djecom sa oštećenjem sluha.

Kako škola radi sa različitim grupama

Današnja škola ne uzima u obzir potrebe različitih grupa. Opšti zakon o vaspitanju i obrazovanju, „Službeni list br. 64 (2002)“ obavezuje škole da se prilagode djeci sa posebnim potrebama. Ipak, prirodno je da je za ovaj proces potrebno vrijeme i da zahtijeva izvjesna finansijska sredstva, obuku nastavnika i bolji položaj nastavnika i vaspitača. Redovne škole i predškolske ustanove se moraju transformisati u inkluzivne institucije, mjesta na kojima se mogu obrazovati sva djeca. Trenutno kurikulumi ne obezbjeđuju bazični nivo za sve učenike različitih vještina. Stručni timovi u školama nijesu obučeni da analiziraju obrazovne barijere. Ne postoje razvijeni mehanizmi i službe koje povezuju redovne i specijalne škole, koje bi trebalo da blisko sarađuju. Postoje razlike u radu jaslica (za djecu do tri godine starosti) i vrtića (za djecu stariju od 3 godine). U jaslicama ima više medicinskih sestara, koje su usmjerene na razvoj pozitivnih ličnih navika, dokle se u vrtićima više usmjerava na pedagoški i obrazovni proces. U jaslicama postoji adekvatan fizički pristup, ali nema specijalnog prilagođavanja djeci sa poremećajima.

Pristup školi

Na žalost, škole nemaju arhitektonska rješenja koja odgovaraju potrebama djece sa smetnjama u razvoju. Prilikom izgradnje škola ove potrebe nijesu uzimane u obzir. Ipak, u skladu sa reformskim ciljevima i stremljenjima, vrtići i osnovne škole bi trebalo da se prilagode djeci sa posebnim potrebama.

PEDAGOGIJA

Djeca i mladi sa posebnim potrebama mogu da razviju svoje skolnosti u različitim okruženjima. Specijalne ustanove pružaju specijalne metode i nastavu u skladu sa specifičnim pedagoškim principima. Kapaciteti učenika u specijalnim ustanovama se razlikuju po osnovu psio-fizičkih konstitucija, razlika u okruženju i po pedagoškim i metodskim postupcima. Metode treba da budu usklađene sa kapacitetima svakog djeteta i da odražavaju različite zadatke u pogledu razvojnih sposobnosti ali, takođe, da utiču na razvoj karatera i socijalnih vještina. Inkluzivno obrazovanje obuhvata čitav obrazovni sistem u dva pravca: (1) prilagođavanje potrebama svih učenika i (2) inkluzija učenika ometenih u psihofizičkom razvoju u redovne škole. Na ovaj način odgovornost za prilagođavanje se premješta sa učenika na školu, obrazovni sistem i društvo. Koncept inkluzivnog obrazovanja ukazuje na potrebu razvoja netradicionalnih metoda, kao što su različite interaktivne metode, demokratski odnos učenik-nastavnik i razvoj samopouzdanja kod učenika. Cilj inkluzije jeste poboljšanje kvaliteta školovanja i obrazovanja djece ometene u psihofizičkom razvoju. Kao i specijalne ustanove i ustanove koje teže inkluzivnom obrazovanju treba da prilagode obrazovanje individualnim mogućnostima djeteta, oblikujući posebne programe. I u specijalnim ustanovama i kod inkluzivnog obrazovanja postoje određene razlike u pedagoškom pristupu koji se primjenjuje, ali u oba slučaja se u obzir uzimaju individualne sposobnosti i osobine pojedinca.

Metode koje se koriste

Utvrđivanje specifičnosti razvojnih sposobnosti djece je jedan od glavnih faktora uspjeha obrazovnog procesa, kako u inkluzivnom obrazovanju, tako i u specijalnom obrazovanju. Metode koje se koriste u specijalnom obrazovanju zavise od nekoliko faktora: (1) sadržaja, (2) tipa nastavnog časa; praktične ili teorijske metode i frontalni ili individualni metod, (3) etape u nastavnom procesu unutar nastavnog časa, (4) razvojnog nivoa učenika, (5) materijalne opremljenosti škole, (6) lokacije škole (opšti cilj i zadaci) i (7) ličnosti nastavnika.

Tri osnovne faze saznanja (lična opservacija, apstraktno mišljenje i praksa) omogućavaju klasifikaciju nastavnih metoda u tri methodske grupe: verbalno-tekstualna metoda, ilustrativno-demonstrativna metoda i laboratorijsko-eksperimentalna metoda. Ove opšte didaktičke metode se primjenjuju u većini oblasti. Za svako područje, takođe, postoje specijalne nastavne metode. Opšte nastavne metode koje se koriste u nastavi maternjeg jezika su, na primjer: dijalog ili monolog, samostalna prezentacija učenika, ilustracija teksta, objašnjenje ili metode koje se oslanjaju na oralnu ili videu, manualnu, gestikulativnu ili vizuelnu komunikaciju. Pored toga, postoje specijalne metode za razvoj govora i verbalnu ekspresiju u inicijalnom čitanju i pisanju, pričanju i analizi literarnog djela, metode repordukcije, metode analize lingvističkih i ortografskih koncepata.

U predškolskim ustanovama metode su prilagođene željenim ciljevima, nivou razvoja djeteta, individualnim kapacitetima djeteta i raspoloživim resursima. Najčešće korišćene metode su: opservacija, demonstracija, objašnjavanje, diskusija, grafički i drugi radovi, vježba (npr. igra uloga, imitacija modela, razvoj motorike). Princip u sprovođenju ovih različitih aktivnosti jeste da se ide od jednostavnijih ka težim zadacima. Često se koriste igračke, kao što su: igračke u igri uloga (npr. lutke, posude, tehnički uređaji); pokretni sportiski rekviziti koji se koriste za muzičke vježbe, koordinaciju, vježbe ravnoteže tijela (npr. lopte, tricikli, konopci za preskakanje); igračke za građenje (npr. kocke, cilindri, konstruktori) koje služe za uvježbavanje i razvoj motorike šake, vizuelne preciznosti, uočavanje prostornih odnosa; didaktičke igračke (npr. raznobojne lopte, predmeti različitih oblika i dimenzija, konstruktivni materijali) koje stimulišu razvoj čula i sazajnih procesa i igračke koje prave sama djeca. Rad sa djecom može, takođe, uključivati vizuelna sredstva, kao što su: slikovnice, predmeti, ilustracije, knjige i auditivna i manualna sredstva.

U osnovnim školama inkluzija se primjenjuje u odjeljenjima uz upotrebu metoda programa „Korak po korak“. Ovaj program poštuje individualne karakteristike djeteta i usmjerava dijete na centre i oblasti interesovanja i kapacitete i, kao takav, sadrži elementarnu osnovu za individualizovane planove za djecu sa smetnjama u razvoju.

Metode koje se koriste u radu sa različitim grupama

U radu sa djecom ometenom u razvoju u specijalnom obrazovanju i inkluzivnom obrazovanju se koriste različita nastavna sredstva. Adekvatan odabir nastavnih sredstava zadovoljava princip očiglednosti. Predškolske grupe koriste sljedeća nastavna sredstva: zidne slike, slikovnice, slovarice, slagalice, mozaici i edukativne kutije. Specijalne škole, takođe, koriste: udžbenike prilagođene psiho-fizičkim sposobnostima djeteta, različite magazine prilagođene mentalnom uzrastu djeteta, računaljke, plasteline za razvoj fine motorike, sobno biciklo i suvo veslo za razvoj psihomotorike, grafoskope, projektore i kasetofone. Specijalne srednje škole koriste: za tekstilni smjer - mašine za šivenje, makaze, krojne listove; za obučarski smjer - mašine i alate za izradu donjih djelova obuće i za metalski smjer - mašine i alati za metalsku struku. U većini škola u Crnoj Gori nema kompjutera, koji su postali stadard u većini zemalja.

KURIKULUM

U okviru ukupnog procesa reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori februara 2002. godine oformljen je od strane Vlade Crne Gore Nacionalni savjet za obnovu nastavnih planova i programa, kao nezavisno tijelo sastavljeno od eminentnih stručnjaka (univerzitetskih profesora, direktora i nastavnika-praktičara), sa ciljem oblikovanja nastavnih programa za sve nivoe obrazovanja i pripremu nacrtu obrazovnih programa u skladu sa usvojenim nastavnim planom. Rad ovog Savjeta predstavlja doprinos stremljenju decentralizaciji, jer se po prvi put ovim pitanjem bavilo stručno tijelo, a ne Ministarstvo prosvjete i nauke. Novooblikovani kurikulumi prilično jasno odražavaju namjeru da se prekine sa praksom centralnog definisanja sadržine kurikuluma, tako je svega 80% kurikuluma definisano od strane Savjeta, 5% će utvrditi škola, dok će preostalih 15% definisati lokalna zajednica.

Sljedeća faza razvoja će zahtijevati ozbiljnije napore koji će biti usresređeni na prilagođavanje svih nacrtu obrazovnih programa djeci sa posebnim potrebama. U toku rada Savjeta formirana je posebna Komisija koja je pripremila dokument pod nazivom „Metodološka uputstva za inkluzivnog vaspitanje i obrazovanja djece i omladine sa razvojnim teškoćama u redovni sistema obrazovanja u Republici Crnoj Gori“, koji treba da služi kao smjerenica u prilagođavanju kurikuluma djeci sa posebnim potrebama. Nacionalni savjet za obnovu nastavnih planova i programa je pripremio bazične kurikularne materijale, nakon čega će isti biti predmet razmatranja i odobrenja od strane kompetentnih savjeta za obrazovanje (Savjet za opšte obrazovanje, Savjet za stručno obrazovanje i Savjet za obrazovanje odraslih). Pored toga, Zavod za školstvo će težiti unapređenju ovih kurikuluma i kroz svoj Sektor za razvoj će preuzeti posao na daljem razvoju kurikuluma.

OBUKA NASTAVNIKA

Nastavnici u ovom trenutku, u toku redovnog inicijalnog obrazovanja, ne dobijaju adekvatnu obuku u oblasti specijalnog obrazovanja. Izmjene na univerzitetu predviđaju i uvođenje novog predmeta koji bi pružio više informacija o specijalnom obrazovanju. Ipak, kako se velika pažnja posvećivala stručnom usavršavanju osoblja vrtića putem seminara jedan broj vaspitača i stručnih saradnika je dobio mnogo podataka iz oblasti inkluzije. Nakon nekoliko godina realizovanja projekta „Save the Children“ bio je oformljen tim koji je realizovao dva seminara sa ciljem razmjene stečenih iskustava ostalim zaposlenima u predškolskim ustanovama u Crnoj Gori.

Studenti fakulteta za obrazovanje budućih nastavnika najveći broj znanja stiču iz oblasti društvenih i prirodnih nauka koje im treba za budući rad u učionici. Isključivo teoretsko znanje u ovoj oblasti ne pruža osnovne informacije za praktičan rad sa djecom sa posebnim potrebama. Ipak, budući nastavnici stiču izvjesna teoretska znanja u predmetima, kao što su opšta psihologija, opšta i specijalna pedagogija, psihologija, razvojna i pedagoška psihologija i metodika specijalnog rada. Ministarstvo prosvjete i nauke, Ministarstvo rada i socijalnog staranja i Save the Children UK razmatraju mogućnost uključivanja studenata – budućih nastavnika u preventivnu modifikaciju ponašanja kroz igru (MMPI), koji je namijenjen djeci sa problemima u ponašanju, a koji omogućava budućim nastavnicima da se suoče sa problemima koje će, navjerovatnije, imati u budućem radu. Pored toga, budući nastavnici bi mogli da rade kao volonteri ili asistenti u učionicama uključenim u program inkluzije u kojem se nalazi dijete sa posebnim potrebama, što bi im omogućilo vrijedno praktično iskustvo za budući rad.

Obuka nastavnika za različite nivoe obrazovanja

Uvođenjem inkluzivnog obrazovanja u vrtiće i osnovne škole postaje jasno da je nastavnicima potrebna dodatna obuka u ovoj oblasti. Seminari organizovani u posljednje vrijeme su pružili ne samo obuku i obrazovanje, već su i pomogli promovisanju inkluzije i stvaranju dobrog osnova za primjenu. Vaspitači dobijaju znanja koja su prevashodno vaspitnog i razvojnog karaktera i kvaliteta. Nastavnici razredne nastave u osnovnim školama (od prvog do trećeg razreda) stiču bazična znanja usmjerena na više oblasti iz kojih je potrebno prezentovati i prenijeti djeci vještine i informacije (matematika, maternji jezik, poznavanje prirode i društva, likovna umjetnost, muzička kultura, fizičko vaspitanje). Misija učitelja u osnovnim školama (u poređenju sa vaspitačima) je više okrenuta ka obrazovanju djece, nego prema vaspitanju.

U ranoj fazi implementacije projekta inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori programi obuke u inkluzivnom obrazovanju i rad sa djecom sa posebnim potrebama su bile češće organizovani za predškolske ustanove, tako da je kadar na ovom nivou značajno osnaženiji u ovoj oblasti, nego što je to slučaj sa kadrom u osnovnim i srednjim školama. Nastavnici predmetne nastave u starijim razredima osnovne škole skoro da nemaju mogućnost da se sa ovim pitanjem upoznaju u toku studiranja (npr. ukoliko se odluče da predaju biologiju jedini predmet koji će imati je „Opšta psihologija i metodika rada u nastavi“). Pored toga, budući nastavnici ne moraju, uopšte, da dođu u kontakt sa inkluzivnim obrazovanjem, iako se od njih i dalje očekuje da rade sa djecom sa posebnim potrebama od petog razreda pa na dalje (u nekoliko predmeta: matematici, biologiji, likovnom vaspitanju i muzičkoj kulturi).

Uopšte gledano nastavnici osnovnog obrazovanja i orijentacije se usmjeravaju na pripremu za predmete koje će predavati u učionici. Oni stiču psihološka i pedagoška znanja i osnovne informacije o nastavi za djecu sa posebnim potrebama. Ipak, ne dešava se da prije nego što nastavnik dobije ovakvo dijete u odjeljenju on ili ona bude uključena u program obuke za inkluzivno obrazovanje. Nastavnici pojedinačnih predmeta (matematika, biologija, fizika, hemija, strani jezik, likovna umjetnost, muzika,

fizičko vaspitanje) ne dobijaju nikakva uputstva u oblasti pedagoških principa ili specijalne pedagogije u toku njihovog inicijalnog obrazovanja. Ovi nastavnici bi trebalo ranije da budu pripremljeni za uključivanje djece sa posebnim potrebama. Povećan je broj djece u inkluzivnom obrazovanju na višim stepenima obrazovanja, s obzirom na to da djeca iz predškolskih ustanova završavaju ovaj nivo i nastavljaju da napreduju kroz školski sistem. Od nastavnika se očekuje da se uključe u ovaj proces i da prihvate obuku za rad sa ovom djecom.

Obuka za stručne saradnike i stručnjake

Obuka za stručnjake u oblasti specijalnog obrazovanja je proteklih godina najvećim dijelom sprovedena kroz seminare i programe koje su realizovali Save the Children UK i Pedagoški centar. Kao što je pomenuto u nekoliko navrata u Crnoj Gori ne postoje studentske grupe za oblast psihologije, pedagogije i srodnih disciplina. Budući stručnjaci mogu pohađati fakultete u Srbiji (Beograd i Novi Sad), ali su, s obzirom na kriterijume upisa, broj mjesta i konkurenciju, njihove šanse za upis minimalne, što stvara kadrovske teškoće Crnoj Gori.

Studenti pedagogije se sreću sa nekoliko vrsta psihologije i psihopatologije, ali ne i sa problematikom djece ometene u razvoju. Studenti psihologije stiču znanja u oblasti genetike, psiho-patologije, psihijatrije i samo kao izborne predmete mogu odabrati Psihologiju ometenih u razvoju, što znači da stiču osnovne teorijske informacije, ali ne i vještine kako se nositi sa bavitim ovom problematikom, a u toku redovnih studija ne postoji praksa za rad u nastavi. Kasnije, u toku njihovog profesionalnog angažmana, ovi stručnjaci nemaju priliku da prođu kroz dodatne obuke namijenjene ovim problemima.

Na Defektološkom fakultetu u Beogradu, koji nema pandan u Crnoj Gori, studenti iz Crne Gore koji uspiju da se upišu na fakultete mogu izučavati: uvod u defektologiju, neurologiju i psihijatriju, sociologiju hendikepiranih osoba, metodiku rada sa djecom sa umjerenom i težom retardacijom, metodiku rada sa lakšom mentalnom retardacijom, pedagogiju za mentalno retardirana lica, profesionalnu rehabilitaciju, opštu razvojnu neuropsihologiju, defektološku dijagnostiku sa psiho-motorikom. Ovi predmeti su osnova za nastavak daljeg studiranja. Nakon opšteg dijela studenti se mogu opredijeliti za jedan od sljedećih odsjeka: (1) surdoaudiologija, (2) tiflogologija, (3) oligofrenologija, (4) logopedija, (5) somatopedija, (6) prevencija i resocijalizacija lica sa poremećajima u socijalnom ponašanju.

Roditelji (i drugi) pomagači i pomoćni nastavnicima

Roditelji djece sa posebnim potrebama predškolskog uzrasta su partneri u vaspitno-obrazovnom procesu i mogu učestvovati u donošenju važnih odluka u vezi sa njihovom djecom. Oni, takođe, imaju pravo koje često koriste, da borave u grupi zajedno sa njihovom djecom. Roditelji, naravno, sa vaspitačima i stručnim saradnicima, daju ulazne informacije za procjenu i utiču na odabir sadržaja i aktivnosti koje će biti dio individualnog programa stimulacije za dijete i, konačno, realizuju određene zadatke u okviru ovog programa.

U osnovnim školama roditelji odlučuju da li će njihovo dijete pohađati redovnu nastavu u okviru programa inkluzivnog obrazovanja. Roditelji, ponekad zajedno, ili češće samo majka predlažu aktivnosti koje će se raditi sa njihovim djetetom i sa nastavnicima i stručnim saradnicima škola. Roditelji mogu i direktno pomagati nastavniku u učionici, radeći sa svojim djetetom, što program „Korak po korak“ kao osnov za inkluzivno obrazovanje, podržava. Ipak, ovo se ponekad zloupotrebljava i majke provode više vremena u učionici nego što je potrebno, što nije cilj obrazovnog procesa.

Neki primjeri postojeće obuke nastavnika za obrazovanje djece sa posebnim potrebama

Počev od 1998. godine jedan broj vaspitača i stručnih saradnika su učestvovali na seminarima koje je organizovao Save the Children UK, na kojima su predavači bili renomirani stručnjaci u ovoj oblasti, a koji

su se odnosili na sljedeće vještine i oblasti: komunikacija sa djetetom, problematično ponašanje kod djece, kako komunicirati sa roditeljima i uspostaviti partnerski odnos, prihvatanje različitosti djeteta sa smetnjama, značaj igre za dječji razvoj, karakteristike djece ometene u razvoju (Daunov sindrom, cerebralna paraliza, epilepsija, autizam, MCD (minimalna cerebralna disfunkcija)), djeca sa senzornim teškoćama (vid, sluh), izrada individualnih obrazovnih planova, posmatranje i procjena i podsticanje razvoja djeteta.

Ministarstvo prosvjete i nauke je koordiniralo sve aktivnosti i obuke u okviru ovog projekta. Bio je oformljen tim vaspitača i stručnih saradnika predškolske ustanove iz Podgorice, predstavnika Save the Children UK i Ministarstva prosvjete i nauke, koji je obezbjedio nastavak rada. U decembru 2002. godine i maju 2003. godine održani su seminari u vrtiću „Ljubica Popović“ u Podgorici, za sve vaspitače i stručne saradnike iz predškolskih ustanova u Crnoj Gori. Neke od tema koje su bile obrađivane na seminarima bile su: Konvencija UN o pravima djeteta, karakteristike razvoja djece sa posebnim potrebama, roditelji kao partneri, analiza iskustva u radu sa djecom sa posebnim potrebama uz video zapise; stimulacija razvoja djece u vrtićima – video prezentacija metoda stimulacije – Portidž i funkcionalno učenje, timski rad, problematično ponašanje, djeca sa teškoćama uključena u integracione grupe (video zapis i komentari), upotreba skale postignuća i skale integrisanosti, priprema individualnog plana stimulacije i struktuiranje radnog prostora za djecu sa posebnim potrebama.

ZAKLJUČAK

Kroz obuhvatnu reformu obrazovanja, koja je počela 2000. godine, Crna Gora je počela da se bavi pitanjima teškoća u obrazovanju djece sa posebnim potrebama. Promjene u zakonima se trenutno razvijaju kroz Nacrt zakona o obrazovanju djece sa posebnim potrebama. Različiti pilot projekti u saradnji Ministarstva prosvjete i nauke, Save the Children UK, FOSI ROM i UNICEF-a su pomogli u upostavljanju osnova kontinuiranog razvoja sistema obrazovanja djece sa posebnim potrebama, kako u predškolskim ustanovama, tako i u osnovnim školama. Specijalne škole pružaju neke usluge, koje su komplemetarne sa razvojem inkluzivnog sistema obrazovanja. Pilot projekti, koji su počeli na predškolskom nivou, su sada podržani i na nivou osnovne škole u nadi da će ovi učenici pomoći kao primjer da se nastavnici i uprave škola ohrabre da prihvate inkluziju u njihovim školama. Crna Gora nema na svojoj teritoriji mjesta za obuku nastavnika na kojima se mogu obrazovati nastavnici sa posebnim vještinama, a samo mali broj nastavnika može pohađati škole u susjednoj Srbiji, kako bi se osnažili njihovi kapaciteti u ovoj oblasti. Ipak, za potrebe prezentovanja osnovnih znanja nastavnicima bile su organizovane radionice i ostali oblici vršnjačke obuke. Obrazovanje za djecu sa posebnim potrebama u Crnoj Gori u ovom trenutku prolazi kroz ogromne promjene, u nadi da će se u neposrednoj budućnosti nastaviti sa daljim napredovanjem.

SINTETIZOVANI IZVJEŠTAJ

Sintetizovani izvještaj poredi izvještaje Bosne i Hercegovine, Bugarske, Hrvatske, Kosova, BJR Makedonije, Moldavije, Crne Gore, Rumunije i Srbije, uz upotrebu sljedećih vodiča: postojeći zakonski okvir, opseg razvoja politike, statistika i indikatori, obuka nastavnika, uključenost roditelja, pedagoški koncepti, razvoj kurikuluma i organizacija škole. Izvještaj naglašava činjenicu da su analizirani obrazovni sistemi tek nedavno počeli da posvećuju punu pažnju obrazovanju djece sa posebnim potrebama i konceptu inkluzivnog obrazovanja. Međunarodni politički dokumenti, kao što su Konvencija UN o pravima djeteta ili Okvir za akciju svjetskog obrazovnog foruma iz Dakara su, bez sumnje, igrali ključnu ulogu u identifikovanju i implementaciji reformskih politika u oblasti inkluzivnog obrazovanja. Iako brojne zemlje dijele isto istorijsko i političko porijeklo, resursi, opseg i metode prilagođavanja obrazovne prakse djeci sa posebnim potrebama se značajno razlikuju od zemlje do zemlje. Ipak, postoje određeni problemi kao što su nedostatak pouzdanih statističkih podataka ili neodostatak upoznatosti javnosti u vezi sa inkluzivnim obrazovanjem, koji i dalje ostaju uporedivi.

Uvod

Sve zemlje učesnice u Projektu uključuju obrazovanje „djece sa posebnim potrebama“ kao dio njihovih obrazovnih sistema, iako postoje različiti pristupi i politike za koje se odlučuju pojedinačne vlade i ministarstva obrazovanja. Nakon političkih promjena u regionu s početka 1990-ih nacionalni obrazovni sistemi su prošli kroz obuhvatne reforme i svaka zemlja je razvila strategiju sa težnjom da uvede promjene.

U nekim zemljama (npr. Bugarska i Kosovo) implementacija inkluzivnog obrazovanja je prioritet vlade i dio nacionalnog zakona o obrazovanju. Hrvatska, takođe, daje prioritet djeci sa posebnim potrebama. U BJR Makedoniji reforma obrazovanja, koja je u toku, ima za cilj socijalnu integraciju sve djece sa posebnim potrebama, uključujući djecu sa teškoćama u učenju, kao i talentovanu i nadarenu djecu. U Moldaviji postojeći obrazovni sistem obuhvata obrazovanje djece sa posebnim potrebama u smislu da im nudi specijalno osposobljavanje, pri čemu Vlada ima teškoća u pogledu socijalne integracije djece sa teškoćama. Isti cilj ima i Vlada Crne Gore koja kroz reformu koja je u toku teži da stvori uslove koji će omogućiti integraciju djece sa posebnim potrebama u redovno obrazovanje. U Srbiji status specijalnog obrazovanja i specijalnih škola nije jasno regulisan unutar obrazovnog sistema, ali je Ministarstvo prosvjete oformilo ekspertsku grupu za obrazovanje djece sa posebnim potrebama, koja je pripremila analizu postojeće situacije i predložila reforme u ovom sektoru.

U svim zemljama postoji zvanična komisija, tijelo ili ekspertna institucija koja se bavi klasifikacijom djece sa teškoćama i koja odlučuje o njihovom upisu u specijalne škole ili u redovan školski sistem. Roditelji su često uključeni u proces donošenja odluke.

Proces integracije djece sa bilo kojom vrstom teškoće, poremećaja ili posebnih potreba u redovno obrazovanje se odvija u svim zemljama – čak i u onim zemljama koje još uvijek nijesu prepoznale u svojim zakonima i politikama inkluzivno obrazovanje kao cilj.

U svim zemljama obrazovanje djece sa posebnim potrebama je organizovano kroz:

- Specijalne škole,
- Specijalna odjeljenja u redovnim školama,
- Integraciju djece sa posebnim potrebama u redovna odjeljenja.

Zemlje se razlikuju u pogledu stepena teškoće i broja djece koja se integrišu u redovno obrazovanje. U Bugarskoj se sve više djece integriše u redovne škole, ali postoje specijalne škole namijenjene drugim kategorijama poremećaja. Na Kosovu se samo mali broj djece sa „različitim poremećajima“ integriše u redovne škole, dok se u Hrvatskoj neka djeca sa „razvojnim teškoćama“ obrazuju u specijalnim grupama i odjeljenjima u redovnim osnovnim školama. U BJR Makedoniji osnovno obrazovanje se organizuje kroz mrežu specijalnih ustanova, kao i u redovnim i specijalnim odjeljenjima redovnih škola. U Moldaviji se djeca sa težim problemima i teškoćama premještaju u specijalne institucije kojima upravlja Ministarstvo rada. Ipak, uspostavljeno je nekoliko pilot programa o inkluziji. Takođe postoje posebne institucije za zlostavljanu, napuštenu i djecu sa psihološkim problemima. U Crnoj Gori postoji mreža ustanova za „djecu sa teškoćama u razvoju“. Postoje i inkluzivne škole, kao i specijalna odjeljenja u redovnim školama. U Rumuniji se, u skladu sa stepenom poremećaja (srednji i teži), djeca upisuju u specijalne škole. Djeca sa lakšim poremećajima, teškoćama u učenju i problemima u ponašanju, itd. su integrisana u redovne škole u kojima im je pružena specijalna podrška. U Srbiji je obrazovanje djece sa posebnim potrebama organizovano kroz specijalne škole za djecu, specijalna odjeljenja u redovnim školama i redovna odjeljenja u redovnim školama, koja uključuju djecu sa teškoćama ili posebnim potrebama. U Bosni i Hercegovini se obrazovanje najvećeg broja djece sa posebnim potrebama još uvijek odvija u specijalnim školama ili

specijalnim odjeljenjima u redovnim školama. Ipak, u ovom trenutku se ulažu naporu kako bi se prešlo na integrisani sistem obrazovanja, koji svu djecu tretira jednako.

Nivo i vrsta posebne podrške koju djeca dobijaju u redovnim i specijalnim školama se, takođe, razlikuje od zemlje do zemlje, isto kao što se razlikuje opseg i vrsta obuke za nastavnike i ostale zaposlene, kao i dostupnost ostalih resursa i opreme u školama i ustanovama.

Širok opseg tumačenja pojma „obrazovanje za posebne potrebe“ se može naći u svim zemljama. U okviru svih sistema koristi se različita terminologija kojom se opisuju „djeca sa posebnim potrebama“. Izvještaji govore o „invaliditetima, teškoćama, poremećajima, nedostacima, razvojnim preprekama, itd.“ i nije uvijek jasno da li su ovo djeca u riziku ili imaju posebne potrebe, kao što su mentalni, fizički, psihički, zdravstveni ili socijalni problemi. Ovo je dijelom i rezultat primjene „defektološkog“ modela ili medicinski orijentisane klasifikacije, koja se još uvijek primjenjuje.

Od nedavno su skoro sve zemlje počele značajnije da razmatraju pitanja djece koja napuštaju školu, djece manjina, djece iz nepovoljnih sredina i djece sa socijalnim problemima, kao „djece u riziku“. Primjer proširenja definicije djece sa posebnim potrebama uključuje i BJR Makeodniju, koja namjerava da dosadašnji izraz „fizički i prihički poremećaji“ zamijeni „posebnim potrebama“, uključujući u ovu definiciju i širi društveni kontekst. Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Bugarska, Moldavija, Rumunija i Srbija, takođe uviđaju da siromaštvo, ekonomska situacija, loše životno okruženje i djeca bez roditelja, itd. treba da budu uključeni u kategoriju „djece sa posebnim potrebama“. U Crnoj Gori ovaj pojam uključuje i nadarenu djecu.

Zakonski okvir

Uz izuzetak Kosova, koje ima specijalni politički status, sve zemlje uključene u ovu studiju su ratifikovale Konvenciju UN o pravima djeteta (KPD). Sve zemlje se u svojim strategijama i političkim dokumentima pozivaju na međunarodna dokumenta, uključujući KPD, Izjavu sa Salamanke i Okvir za akciju o obrazovanju djece sa posebnim potrebama (1994) i Okvir za akciju svejetskog obrazovnog foruma u Dakaru (2000).

Sve zemlje su, nakon političkih promjena 1989. godine, prošle zakonodavne promjene u oblasti obrazovanja. Vlade su svjesne neophodnosti reforme obrazovanja u njihovim zemljama i preduzele su ogromne korake na putu prema obrazovanju za sve i prema „evropskim standardima“ u obrazovanju.

Sve zemlje su u njihovim naporima reformi obrazovanja podržane od strane međunarodne zajednice, posebno u okviru Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu iz 1999. godine. Pakt teži da podrži zemlje regiona u „njihovim naporima za očuvanje mira, demokratije, poštovanja ljudskih prava i ekonomskog prosperiteta, kako bi se postigla stabilnost čitavog regiona“. Ministri obrazovanja i visokog obrazovanja su, takođe, potpisnici Memoranduma o razumijevanju iz 2003/04 godine, kojim su se obavezali na saradnju u cilju poštovanja „Detaljnog radnog programa za praćenje zadataka sistema obrazovanja i obuke u Evropi“ Evropske unije. Ministri potpisnici, takođe, navode da je „proširenje pristupa kvalitetnom obrazovanju i obezbjeđivanje jednakih mogućnosti – uzimajući u obzir rodnu ravnopravnost – za nacionalne manjine, posebno Romske zajednice i druge grupe u nepovoljnom položaju, uključujući članove grupa sa niskim primanjima, ljude sa teškoćama, stanovnike izolovanih ruralnih zajednica, itd.“ prioritarna oblast obrazovnog razvoja i reforme.

U svim zemljama je Ministarstvo obrazovanja odgovorno za obrazovanje. U nekim je zemljama ovaj zadatak, posebno kada je riječ o obrazovanju za specijalne potrebe, podijeljen sa Ministarstvom zdravlja i Ministarstvom socijalnog staranja ili Ministarstvom rada. Pored toga, u Bosni i Hercegovini podjela na

entitete i kantone dovodi do različitih standarda u obrazovanju i individualnih karakteristika obrazovne politike.

U okviru zakonodavnih promjena u oblasti obrazovanja sve zemlje su se, na jedan ili drugi način, usmjerile na „obrazovanje za posebne potrebe“. Na primjer, Bugarska je 2002. godine usvojila Zakon o javnom obrazovanju, koji je pratilo nekoliko izmjena koje su se fokusirale na specijalno obrazovanje. U Hrvatskoj je obrazovanje djece sa posebnim potrebama regulisano različitim zakonima koji tretiraju različite segmente obrazovanja. Na primjer, Zakon o predškolskom obrazovanju navodi kao prioritet djecu sa posebnim potrebama, ali u isto vrijeme se navodi da ovo nije na zadovoljavajući način podržano zbog budžetskih i drugih resurskih problema. Na Kosovu Zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju definiše obrazovanje za svu djecu. Ne postoji poseban zakon za djecu sa posebnim potrebama, ali se u strateškom planu za razvoj obrazovanja preporučuje da se razvije politika za obrazovanje djece sa posebnim potrebama.

U BJR Makedoniji Zakon o osnovnom obrazovanju pokriva obaveze obezbjeđivanja obrazovanja za djecu sa posebnim potrebama, djecu sa teškoćama u učenju i nadarenu djecu. Ovaj Zakon uključuje nekoliko članova o različitim grupama djece sa teškoćama, poremećajima i posebnim potrebama. U Moldaviji „Zakon o obrazovanju“ pokriva specijalno obrazovanje, a u „Nacionalnoj strategiji obrazovanja za sve“ specijalno obrazovanje je definisano kao jedan o tri prioriteta. U različitim kantonima u Bosni i Hercegovini još uvijek je na snazi više zastarjelih zakona. Ipak Krovni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju iz 2003. godine navodi da se kroz redovno osnovno obrazovanje u redovnim odjeljenjima moraju obrazovati djeca sa posebnim potrebama.

U Crnoj Gori je specijalno obrazovanje pokriveno kroz sedam različitih zakona: Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju (2002), Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2002), Zakon o osnovnom obrazovanju (2002), Zakon o gimnaziji (2002), Zakon o srednjem stručnom obrazovanju (2002), Zakon o obrazovanju odraslih (2002) i Zakon o specijalnom obrazovanju (1992).

Ministarstvo prosvjete i nauke je imenovalo komisiju za pripremu nacrtu „Zakon o obrazovanju djece sa posebnim potrebama“. Nacrt je bio upućen Savjetu Evrope na razmatranje i prijedlog je bio da se odredbe nacrtu uvrste u Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju. Ovo je učinjeno decembra 2004. godine. U Rumuniji, u skladu sa nekim međunarodnim dokumentima čija je zemlja potpisnica, „Obrazovni zakon“ tretira pitanje specijalnog obrazovanja – posebno po pitanju integracije djece „sa lakšim i srednjim poremećajima u redovno obrazovanje“.

Srbija je, takođe, ratifikovala međunarodna dokumenta o obrazovanju i pravima djeteta. U Zakonu o predškolskom obrazovanju se ne pominju djeca sa posebnim potrebama, ali se u amandmanu iz 2002. godine pominju djeca „sa razvojnim problemima“, a Zakon takođe definiše procedure na osnovu kojih se djeca klasifikuju. U Zakonu o osnovama obrazovnog sistema iz 2003. godine, redefinisani su opšti principi i zadaci obrazovanja i po prvi put zakon govori o „rezultatu obrazovanja“ koji može imati dugoročan uticaj na specijalno obrazovanje.

Razmatranje politike koja je usmjerena na posebne grupe

Kako su definisane posebne potrebe?

S obzirom na defektološko nasleđe u zemljama Jugoistočne Evrope ne iznenađuje što se djeca sa posebnim potrebama, najvećim dijelom, definišu terminima kategorija poremećaja – od kojih se mnogi vezuju za termine koji se koriste u defektologiji. Ipak, u većini zemalja, skorašnje reforme su proširile koncept koji uključuje etničke manjine pa čak, u nekoliko slučajeva, i nadarenu djecu. Srbija je jasan primjer gdje koncept „djeca kojoj je potrebna posebna socijalna podrška“ pokriva širok opseg djece i češće

se koristi nego „specijalno obrazovanje“. Ova definicija blisko odražava onu koja je generalno na snazi u OECD zemljama.

Glavne razlike između redovnog i specijalnog obrazovanja se prepoznaju u terminima smještaja (npr. najvećim dijelom, djeca sa teškoćama se obrazuju u specijalnim školama), ali i u terminima potrebe za individualizvanom nastavom, koja će zadovoljiti potrebe učenika. Promjene u veličini odjeljenja su, takođe, široko prihvaćene kao važne. Specijalne škole često imaju povoljniji odnos broja nastavnik-učenik i u redovnim školama je veličina odjeljenja smanjena, ukoliko su u ova odjeljenja uključeni učenici sa teškoćama. Na nivou sednje škole postoji tendencija da se učenici sa posebnim potrebama obučavaju u stručnim školama sa jasnom namjerom budućeg zapošljavanja, a ne daljeg višeg obrazovanja. Izvještaj jedne zemlje jasno navodi da učenici sa teškoćama sa diplomom srednje škole mogu da upišu tercijarni nivo obrazovanja. U drugom izvještaju nema jasnih veza između specijalnog i redovnog obrazovanja sa paralelnim sistemima i nema veze između redovnih i specijalnih škola.

Kako su shvaćeni i definisani koncepti integracije i inkluzije? Kako se može implementirati inkluzija?

Kao i u skoro svim zemljama OECD-a specijalne škole, specijalna odjeljenja i redovna odjeljenja postoje u svim zemljama Jugoistočne Evrope. U nekima je većina škola i institucionalna i rezidencijalna. Prateći međunarodne sporazume (npr. Slamanka i Povelja Ujedinjenih nacija o pravima djeteta), najveći broj zemalja se značajno posvetio razvoju inkluzije. Razumijevanje koncepta inkluzije, nasuprot integraciji, se široko razlikuje. U nekim zemljama ne postoji razlika kada je riječ o upotrebi termina. Ipak, najvećim dijelom, ovi se termini posmatraju kao jasno različiti – integracija se shvata kao pre-upisivanje učenika sa posebnim potrebama u redovna odjeljenja, a inkluzija podrazumijeva suštinsku promjenu u načinu na koji funkcioniše škola, gdje im se pruža individualizovana nastava. Zemlje prepoznaju da ovo zahtijeva značajne promjene u promišljanju obezbjeđivanja obrazovanja.

Implementacija inkluzije zahtijeva reforme na nekoliko nivoa unutar sistema i u pogledu širokog broja faktora. Ove reforme uključuju promjene u zakonodavnom okviru, promjene u terminologiji, u finansijskim odredbama, u opsegu i vrsti usluga koje podržavaju obrazovanje, u obuci nastavnika – kako inicijalnog obrazovanja, tako i stručnog usavršavanja (SU), u fizičkom pristupu školama i u predškolskom obrazovanju. Roditelji, takođe, moraju da budu više uključeni, a stavovi nastavnika, kako u redovnim, tako i u srednjim školama, se moraju promijeniti. Roditelji učenika koji nemaju teškoće, takođe, moraju pokazati više prihvatanja. Štaviše, mora se implementirati bolje praćenje procedura.

Ukratko, potrebne su kulturološke promjene na više nivoa, sa novim strategijama i politikama na nivou škola koje se moraju implementirati u praksi. Neke su zemlje direktno odgovorile na pitanje implementacije i pretpostavile su značaj razvoja rane intervencije i upisa u predškolsko obrazovanje i prvu godinu osnovne škole. Paralelno sa ovim može doći do premještanja učenika sa manjim poremećajima iz specijalnih škola u redovne škole. Pored toga, neke specijalne škole se sve više otvaraju za svu djecu u zajednici. Nastavnici u specijalnim školama, takođe, mogu pomoći integraciju na način što će postati fleksibilniji, kao i kroz putovanje od škole do škole. Određenim odabranim nastavnicima iz ove grupe se može dati proširena uloga podrške i mentorstva u redovnim školama i razvoja specijalizovanih materijala.

Da li se mogu obrazovati djeca sa posebnim potrebama i da li je ovo odgovornost vlade?

Iako ovo nije uvijek bila istina u prošlosti sad u svim zemljama Vlada preuzima odgovornost za obrazovanje svih učenika, najmanje do završetka osnovnog obrazovanja, iako ova odgovornost ne mora uvijek da bude nadležnost Ministarstva obrazovanja. Ipak, s obzirom da je većina ovih promjena na snazi od skora u nekim zemljama, ne pohađaju školu sva djeca sa posebnim potrebama.

Da li se potrebe učenika sa teškoćama i učenika u riziku uzimaju u obzir na svim nivoima procesa reforme obrazovanja?

Odgovori na ovo pitanje su bili oskudni i nejasni, pokrivajući opseg od u potpunosti do uopšte ne.

Da li su sredstva dovoljna ili minimalna?

Sredstva su univerzalno shvaćena kao neadekvatna. U najvećem broju zemalja, samo izvjesna sredstva, ukoliko su se uopšte neka i nalazila, su bila dodjeljivana školama za obrazovanje djece sa posebnim potrebama. Neki zaposleni i uprave u specijalnim školama se, takođe, plaše da će integracija značiti gubitak posla za zaposlene u specijalnim školama.

Koji se faktori smatraju preprekama i pomoćnim faktorima inkluzije i jednakosti?

Pomoćni faktori jesu obrazovne reforme koje unose pozitivne zakonske okvire, politike i podršku vlasti, posvećenost međunarodnim sporazumima, uloge nevladinih organizacija, zainteresovanost i fleksibilnost škole, profesionalna autonomija nastavnika, njihova obuka – posebno SU (stručno usavršavanje) i pozitivni stavovi nastavnika. Drugi pomoćni faktori jesu motivisanost i posvećenost roditelja, školskih odbora i organizacija lokalne zajednice, uključujući brojne domaće i strane organizacije koje pružaju pomoć. Koordinacija među onima koji pružaju usluge, uključujući pomoćne usluge, kao što su zdravstvena njega i socijalne usluge je esencijalni pomoćni faktor čvrstih obrazovnih sistema. Jedna zemlja je identifikovala ulogu ocjenjivanja i značaj sistema koji omogućava individualizaciju. Individulni obrazovni planovi su dodatni faktor uspjeha inkluzije i jednakosti. Drugi pomoćni faktori su pozitivna socio-ekonomska klima, uključujući dovoljno opreme i materijala u školama i učionicama. Resursi koji su već dostupni u specijalnim školama su pomoćni faktor inkluzije kada se na uspješan način iskoriste za obuku i pomoć redovnim školama. Upotreba medija u promovisanju reforme je prepoznata u nekim izvještajima.

Barijere su bile mnogostruke – sama ekonomska situacija, zakonski okvir, nedovoljno jasna uloga zainteresovanih strana, nedostatak dijagnostike, nedostatak predškolskog obrazovanja, nedostatak kvalitetnog obrazovanja za djecu sa posebnim potrebama u redovnim školama, nedostatak podataka, nedostatak obuke nastavnika, negativni stavovi djece koja nemaju posebne potrebe (što vodi izolaciji) i njihovih roditelja i nastavnika u redovnim školama, predrasude, neslaganja u pogledu odgovornosti, prevelika odjeljenja, prezahtjevan rad, nedostatak materijala, neadekvatni resursi, ograničen pristup drugim ključnim servisima, rigidnost, teškoće primjene multidisciplinarnog pristupa, neosjetljivost sistema ocjenjivanja za procjenu individualnog napretka, predmetna nastava u višim razredima, gdje se djeca sreću sa velikim brojem nastavnika nasuprot jednom nastavniku u nižim razredima i ograničavanje upisa u osnovno obrazovanje po osnovu godišta.

Novi razvoji politike za učenike sa posebnim potrebama i učenike u riziku

Djeca koja su „u riziku“ sve više zaokupljaju pažnju širom regiona. Bugarska ukazuje na veliki broj djece koja napuštaju škole, a koja su napuštena i koja mogu da žive na ulici ili čak da postanu dio nezakonitih krugova trafikinga. Veliki broj ove djece koja napuštaju školu i koja žive u siromaštvu potiču iz Romskih porodica. Udaljenost od škole, socijalna izolacija, nedostatak zainteresovanosti porodice kada je riječ o obrazovanju, neatraktivna pedagogija i loše zdravlje se navode kao razlozi za napuštanje škole. Interesantno je da je većina ovih faktora, takođe, identifikovana u OECD/CERI¹ studiji o djeci u riziku u OECD zemljama. U Moldaviji, Bosni i Hercegovini, Srbiji i nekim drugim zemljama vlada, takođe, za ovu djecu obezbjeđuje smještaj.

---

¹ *Inkluzivno obrazovanje na snazi: Učenici sa teškoćama u redovnim školama (OECD, 1999)*

Jasno je da postoje nove inicijative politike koje su namijenjene unapređenju obrazovanja za ove grupe. Na snazi su novi zakoni o pravima djece koji, kao u Srbiji, naglašavaju demokratizaciju, decentralizaciju, depolitizaciju i evaluaciju obrazovnog sistema u kontekstu ukupne ekonomije. Više pritiska je stavljeno na redovne škole, kako bi iste prihvatile svu djecu. Potreba za individualizovanim pristupom i pristupom u čijem je centru dijete za svu djecu je široko prihvaćen, kako za djecu sa posebnim potrebama (uključujući onu sa najtežim potrebama), tako i za rizične grupe (kao što su Romska djeca), uz omogućavanje veće fleksibilnosti kada je riječ o ovim grupama (npr. Bugarska, od učenika sa posebnim potrebama se ne zahtijeva ponavljanje razreda).

Počelo se sa primjenom promjene veličine odjeljenja, a obuka stručnjaka, uključujući nastavnike, je relevantnija. Neke zemlje imaju strateške planove koji specijalno tretiraju socijalno-ekonomske faktore i nedostatak podrške porodice. Stručno osposobljavanje je, takođe, poboljšano.

Na koji način roditelji učestvuju u donošenju odluka u vezi sa njihovom djecom?

Značaj uključenosti roditelja djece sa posebnim potrebama u njihovo obrazovanje je veoma široko prihvaćen od strane ministarstava, iako ponekad roditelji ne moraju biti u potpunosti otvoreni kada je riječ o uključivanju djeteta sa posebnim potrebama, iako je u prošlosti uključenost roditelja bila minimalna. Danas su, u većini zemalja, roditelji uključeni u upravljanje školama na različitim nivoima i mogu čak i pomagati njihovom djetetu u učionici. Pored toga, roditelji su često uključeni u provjeru djeteta i mogu insistirati na tome da dijete bude zadržano u redovnom odjeljenju, iako podrška ne mora da bude dobra kao što bi mogla biti.

Na koji se način odlučuje da li je djetetu potrebno specijalno obrazovanje?

Trend je pomjeren sa specifičnog medicinskog pristupa, koji se često zasniva na principima defektologije koja još uvijek postoji u pojedinim zemljama, na multidisciplinarni pristup koji uključuje veliki broj praktičara. Kritičizam se upućuje metodama koje se zasnivaju na dijagnostifikovanju djeteta na osnovu samo jednog sastanka. Ovo može voditi ozbiljnim greškama, npr. preko nesmotrene dijagnoze Romske djece koja vodi smještanju u specijalne škole.

Ko pomaže učenicima sa posebnim potrebama u redovnim školama?

U velikom broju zemalja redovnim školama se pružaju pomoćne usluge, kako bi se pomoglo obrazovanje djece sa posebnim potrebama. U Rumuniji redovne škole dobijaju pomoć preko putujućih nastavnika i centara za terapiju govora unutar škola. Odjeljenja su često manja. U Hrvatskoj je, na primjer, maksimalna veličina odjeljenja sa jednim učenicom sa posebnim potrebama 28, sa dva 26 i sa tri učenika sa posebnim potrebama 24 učenika. Obrazovanje kod kuće se omogućava učenicima koji se razbole. Za starije učenike, takođe, postoji specifično usmjeravanje u karijeri.

U drugim zemljama postoji jako malo profesionalne podrške. U BJR Makedoniji su uvedene mobilne defektološke jedinice u okviru pilot projekta, ali su dostupni i drugi stručnjaci. Uopšte gledano na roditelje je stavljen veliki pritisak kada je riječ o pružanju dodatne pomoći u zadovoljavanju potreba djeteta.

Statistika i indikatori

Statistika i indikatori prezentovani u nacionalnim izvještajima otkrivaju paušalnost informacija o učenicima sa posebnim potrebama u svakoj zemlji. Većina zemalja navodi da podaci ili ne postoje ili su veoma limitirani. Kao rezultat toga u ovom trenutku nema opravdanja za detaljnu analizu. Pored toga prepoznato je da veliki broj djece sa posebnim potrebama ne pohađa školu. Štaviše, u nekim zemljama se ovi učenici nalaze u institucijama koje su u nadležnosti različitih ministarstava (npr. obrazovanja, zdravlja,

rada) i ovaj faktor, sam po sebi, ne pomaže u razvoju pouzdane baze podataka. Ipak, neke zemlje prepoznaju značaj razvoja opsežne baze podataka u ovoj oblasti.

Tamo gdje su procjene dostupne, kao što je slučaj sa OECD zemljama, postoje velike razlike u brojkama. Proporcija djece sa posebnim potrebama koja pohađaju obavezno obrazovanje varira od 1,7% u Bugarskoj do 4,76% u Srbiji i Crnoj Gori (zasnovano na rezultatima izvještaja koje je 1990-ih pripremio UNICEF). Hrvatska (2,9%) i Kosovo (3,3%) se nalaze između ova dva ekstrema. (U Hrvatskoj, ipak, podaci sa popisa stanovništva navode značajno nižu procjenu koja je na nivou od 1,3% za nivoe ISCED jedan i dva. Ovu je procjenu izvukao OECD na osnovu podataka koje je obezbjedila Hrvatska).

Hrvatska i Kosovo su naveli podatke o učenicima sa posebnim potrebama na različitim lokacijama. U Hrvatskoj je oko 66% učenika sa posebnim potrebama uključeno u redovne škole, dok ostatak pohađa specijalna odjeljenja ili specijalne škole. Slika na Kosovu je kompleksnija s obzirom na nepotpune podatke, ali je navedeno da oko 90% učenika sa posebnim potrebama pohađa redovne osnovne škole. Bugarska je obrazovala mali broj učenika sa posebnim potrebama u redovnim školama (0,1%). Ova brojka uključuje vrtiće, škole i stručne škole i nije jasno da li se prezentovana brojka odnosi na cifru od 1,7% koja je gore navedena za Bugarsku. U Srbiji se oko 6% djece sa posebnim potrebama nalazi u specijalnim školama.

Podaci iz Rumunije pokazuju da u proteklih nekoliko godina sirove brojke koje se odnose na djecu koja pohađaju specijalne škole opada sa 53 446 na 27 539, dok se broj onih koji pohađaju redovne škole povećava sa 1 076 na 11 493. Jendostavno zbrajanje ovih brojkki za svaku godinu na različitim lokacijama i njihove oduzimanje dovodi do neuračunavanja 15 670 učenika. Iako ove brojke čine grubu procjenu, zbog nenavedenja godišnjih razlika prilikom upisa sve djece, zbog čega se ne mogu uzeti u obzir, čini se da postoji i neki drugi faktor koji utiče na objašnjenje uočenih razlika.

I neke druge osobine su vrijedne pomena. Srbija i Crna Gora navode procjene broja djece sa smetnjama sluha (1%) i problemima vida (0,5%) koje su u oba slučaja značajno više nego što ih navode podaci OECD-a (problemi sluha se kod OECD-a kreću od 0,05% do 0,31%; problemi vida 0,01% do 0,10%).

Srbija navodi podatke o razlikama u pogledu pola učenika u specijalnim školama. Na nivou osnovnog obrazovanja procenat dječaka je 59,37%, a djevojčica 40,63%. Na nivou srednje škole procenat dječaka je 63,51%, a djevojčica 36,49%. Slične odnose navodi i Kosovo za učenike sa posebnim potrebama (61% dječaka i 39% djevojčica) i 55% dječaka naspram 45% djevojčica za učenike sa posebnim potrebama u redovnim školama. Odnos je od prilike 60 naspram 40, to jest tri dječaka na dvije djevojčice, što prilično odražava odnos učenika po polu u OECD zemljama.

Hrvatska, takođe, navodi podatke o broju ostalih stručnjaka koji su uključeni u obrazovanje za pomoć učenicima sa posebnim potrebama. Ipak, nema dostupnih komparativnih podataka koji bi omogućili da se ovi podaci stave u širi okvir. Zainteresovani čitaoci mogu naći podatke u Hrvatskom izvještaju. U Hrvatskoj postoji sedam specijalnih škola na svakih 100 000 učenika osnovnih škola, sa prosječnom veličinom od 114 učenika po školi. Ekvivalentne brojke za srednje škole su sedam specijalnih škola na 100 000 učenika srednjih škola, sa prosječnom veličinom od 87 učenika po školi.

U Bosni i Hercegovini je lokalna NVO „Duga“ sprovela opsežno istraživanje širom zemlje koje detaljno navodi broj djece i vrstu teškoće.

U svim izvještajima je uočena ograničena priroda podataka, koja naglašava potrebu značajnijeg ulaganja i tehničke podrške u ovoj oblasti.

Obuka nastavnika

Izvještaji jasno prepoznaju značaj obuke nastavnika, kako za nastavnike za djecu sa i bez posebnih potreba, ali je utisak da je većina obuka teoretska. Obuka je diferencirana u skladu sa različitim zahtjevima predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Obuka za obrazovanje djece sa posebnim potrebama za redovne nastavnike je veoma ograničena u svim zemljama. Obuka za nastavnike za rad u specijalnim školama za određenu teškoću je uopšteno gledano dostupna, često u okvirima „defektologije“. Obuka za nastavnike za rad u predškolskim ustanovama je u nekim zemljama, takođe, veoma ograničena.

Ipak, uprkos sadašnjim ograničenjima, većina zemalja planira reforme pružanja obuke u svjetlu potreba koje zahtijeva inkluzija. Na primjer, Bugarska i Rumunija planiraju da svi nastavnici dobiju izvjesnu obuku o učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama.

Posebno je uočljiva crta da se mnogo obuke namijenje stručnom usavršavanju u ovoj oblasti pruža kroz rad NVO i kroz stranu pomoć. Izgleda da se, generalno gledano, univerzitetski kursevi smatraju previše teoretskim.

Jasno je da su potrebni stalni naponi kako bi se razvili odgovarajući programi obuke i lokalne mogućnosti za sve nastavnike.

Obuka ostalih stručnjaka

U nekim zemljama postoje kursevi za druge stručnjake, kao što su psiholozi i logopedi, ali ovo nije univerzalno u regionu. Rumunija vodi kurseve SU (stručnog usavršavanja) za školske menadžere i evaluatore.

Roditelji

Najveći broj zemalja prepoznaje značaj uloge koju imaju roditelji, ne samo u vođenju škole na nivou školskih odbora, nego i u obrazovanju djece sa posebnim potrebama. Neke zemlje njima daju širok pristup u učionici kako bi mogli da pomažu njihovoj djeci u školama, i čak iako su neke druge zemlje značajno restriktivnije prepoznat je značaj uključenosti roditelja i postoje planovi za još veće uključivanje roditelja u budućnosti. U Crnoj Gori se, kroz legislativu koja se trenutno radi, nalaže roditeljima da budu uključeni u to da li njihova djeca treba ili ne treba da budu uključena u inkluzivne programe obrazovanja koji postoje u osnovnim školama. Većina zemalja, kao Moldavija i Rumunija, organizuju kurseve i seminare o obrazovanju djece sa posebnim potrebama za roditelje.

Pedagogija

Obrazovanje djece sa posebnim potrebama u zemljama Jugistočne Evrope je u prošlosti bilo pod dominantnim uticajem principa defektologije, koji sam po sebi podržava razvoj uspostavljanja specijalnih škola. Ipak, skorašnje prihvatanje principa inkluzije u redovnim školama stvara mogućnost za ponovno promišljanje pedagogije za ove učenike u skoro svim zemljama. Trenutna stanovišta koja uključuju smještanje djeteta u centar nastave i razvoj individualnih nastavnih planova, su široko prisutna, ako ne i u potpunosti uspostavljena u praksi. Nedostatak resursa, posebno ljudskih resursa i nastavnih materijala, je identifikovan kao ozbiljna prepreka, dok nekoliko zemalja izgleda ima dobar pristup informativnim tehnologijama kao nastavnom sredstvu. Poseban uticaj u ohrabivanju „konstruktivističkog“ pristupa bili su program „Korak po korak“ i podrška koju je na Kosovu obezbijedila Finska za razvoj obuke za nastavnike za učenike sa posebnim obrazovnim potrebama. Ostale NVO i rad pilot projekata u regionu u ovom pogledu, takođe, zavrjeđuje pažnju. Iako su ove metode razvijane za učenike sa posebnim obrazovnim potrebama postoji široko prepoznavanje da su one, takođe, bile korisne za učenike koje nemaju posebne obrazovne potrebe. Ipak, u opštim terminima, za djecu sa posebnim obrazovnim

potrebama, neophodna je drugačija pedagogija koje je intenzivnija u pogledu resursa i koja je više individualizovana. Prepoznato je da potpuno frontalni metod nastave, u kojem je nastavnik jedini izvor informacija, nije uvijek prikladan i da su potrebne promjene ka ideji u kojoj je nastavnik organizator učenja učenika. Ovaj nastavni metod više koristi traganje za informacijama, rješavanje problema i nezavistan pristup u učenju, na ovaj način uključujući dijete na kreativniji način – stimulišući nezavisnost u učenju, kritičko mišljenje, itd. Vjeruje se da su svi ovi elementi suština kognitivnih strategija za efikasno funkcionisanje u ekonomiji znanja.

Kooperativno učenje – u kojem djeca pomažu jedna drugima – je, takođe, stimulirano ovim procesom i ono osnažuje i potvrđuje značaj timskog rada i saradnje. Obezbeđivanje višestrukih pristupa ovoj djeci, kao što je opširno opisano u izvještaju sa Kosova, je značajna inovacija koja pomaže djeci sa posebnim obrazovnim potrebama da uče efektivnije, uzimajući u obzir njihove individualne razlike. Ove strategije omogućavaju nastavnicima da izvjesno vrijeme koriste za razumijevanje teškoća u učenju sa kojima se učenici suočavaju i da ove informacije iskoriste u novim pripremama za čas, kao i u razvoju novih nastavnih materijala. Ovi materijali bi trebalo da motivišu i aktiviraju djecu, treba da budu zasnovani na stvarnom životu, trebalo bi da povećavaju socijalno ponašanje, da budu multi-senzorni (npr. dati djeci mogućnost da koriste sva čula) i da zadovoljavaju njihove specifične potrebe.

Kurikulum

Jasno je da su se u svim zemljama desile i da se nastavljaju korjenite promjene u procesu razvoja kurikuluma, koji se često implementira kroz novoosnovane odbore ili institute za posebne potrebe. Može se identifikovati niz trendova. Prvi, kontrola kurikuluma, koji su u prošlosti vršile centralne vlasti, a koja je sada podijeljena između centralnih i lokalni vlasti i zajednica. Drugi, uticaj pomijeranja ka inkluzivnom obrazovanju je doveo zemlje do toga da prate sličnosti i razlike između redovnih i specijalnih kurikuluma i da otpočnu proces njihovog ujednačavanja. I dalje postoje suštinske razlike između kurikuluma u redovnim školama i onih u specijalnim školama. Treći, postoji ekstenzivna upotreba individualizacije kurikuluma kroz, na primjer, individualne planove obrazovanja (IPO) i upotrebu formativne evaluacije kroz blisko praćenje napredka pojedinačnih učenika. U Rumuniji obuhvatniji individualni plan usluga (IPU) obezbjeđuje opsežniji set podrške za učenike sa posebnim obrazovnim potrebama.

Proces razvoja kurikuluma je u Hrvatskoj u opštim terminima definisan na četiri nivoa:

- Opšti kurikulum centralno definisan.
- Izvršni kurikulum (nastavni plan i program) sa lokalnom implementacijom.
- Operativni kurikulum koji priprema grupa nastavnika ili jedan nastavnik odgovoran za određeni predmet u određenoj školi.
- Implementacija koja omogućava individualizaciju od strane nastavnika u učionici.

Takođe se razvijaju novi udžbenici i materijali. Sve ove reforme prati široko promovisano i savremeno gledište da je potrebno mijenjati obrazovanje tako da se škola može prilagoditi potrebama djece, a ne stanovište da djeca treba da se prilagode zahtjevima škole.

Druga interesantna karakteristika je da se učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama ponudi više vještina i radno orjentisanog sekundarnog kurikuluma. Izgleda da postoji opšte gledište da učenici sa posebnim obrazovnim potrebama ne mogu da pohađaju institucije višeg obrazovanja, što svakako nije slučaj za sve njih. Iako je pažnja usmjerena na obrazovanja za zapošljavanje, jasno od velikog značaja za

sve učenike, to istovremeno ne treba da ograniči očekivanja od učenika sa posebnim obrazovnim potrebama.

Organizacija škole

U opštim terminima škole su centralno organizovane i imaju istu osnovnu strukturu koja uključuje pravila u vezi sa kurikulumom, radnim satima, odnosom broja nastavnika i učenika, itd. U skoro svim zemljama odnos broja nastavnika - učenik je mnogo povoljniji u specijalnim školama, u odnosu na isti u redovnim školama. U više zemalja postoje različiti odbori i savjeti koji obezbjeđuju uključenost zaposlenih, roditelja i učenika u donošenje odluka u vezi sa školom. Škole, takođe, često rade u smjenama. Najvećim dijelom ove škole nijesu pristupačne učenicima sa teškoćama iako bi, u principu, sistem trebalo da se prilagodi učenicima sa posebnim potrebama, u praksi, najveći broj zemalja izvještava da to nije slučaj. Problem je ne samo fizički pristup (npr. nedostatak prilagođavanja objekata), već postoje i teškoće kada je riječ o fleksibilnosti mehanizama finansiranja i stavovima nastavnika prema djeci sa teškoćama u redovnim školama.

U Rumuniji se obrazovanje za učenike sa kognitivnim i kompleksnim teškoćama obezbjeđuje u specijalnim školama, dok se učenici sa fizičkim i senzornim smetnjama obrazuju u redovnim školama. Šta više, u ovoj zemlji ispitni sistem omogućava prilagođavanje učenicima sa posebnim potrebama, npr. u pogledu dodatnog vremena, kao i prikaza testova sa većom štamptom slova ili Brailovom azbukom, za učenike sa vizuelnim oštećenjima. Ovi učenici mogu pohađati više obrazovanje ukoliko prođu maturski ispit. Druge zemlje izvještavaju o specijalnim odjeljenjima u redovnim školama sa ciljem prevazilaženja jaza između obrazovanja u specijalnim školama i inkluzije.

Obrazovanje za djecu sa teškoćama je najčešće organizovano u specijalnim školama, iako sve zemlje imaju politike za stvaranje inkluzije, mada na različitom stepenu razvijenosti. U nekim zemljama se obrazovanje u specijalnim školama odvija kroz institucije internatskog tipa. Ove su škole adaptirane u skladu sa specifičnim potrebama njihovih učenika, imaju veoma povoljan odnos broja učenika u odnosu na broj nastavnika i dobijaju podršku od dodatnih stručnjaka, kao što su putujući nastavnici, psiholozi i logopedi.

Generalno, postoji nedostatak pristupa, nedostatak resursa, kao i odbojni stavovi nastavnika, te je uzimajući ovo u obzir potrebno unaprijediti obrazovanje za djecu sa posebnim potrebama. Sa pozitivne strane najveći broj zemalja izvještava o razvoju novih politika i praksi u vezi sa stvaranjem inkluzivnog obrazovanja. Nesumnjivo svim zemljama predstoji dug put koji se mora proći. Sadržaj

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	3
CRNA GORA.....	5
UVOD	7
Obrazovanje za posebne potrebe	8
ZAKONSKI OKVIR.....	9
Predškolsko obrazovanje	9
Osnovno obrazovanje	9
Djeca u riziku.....	10
Zakon o obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim potrebama	10
PREGLED POLITIKE KOJA SE ODNOSI NA SPECIJALNE GRUPE	11
Kategorizacija	12
Inkluzivni model u predškolskim ustanovama	13
Inkluzivni model u osnovnim školama u Crnoj Gori.....	14
Resursi	15
Učenici u riziku.....	15
Prepreke inkluziji.....	17
Prednosti za inkluziju.....	18
Uloga roditelja	19
Podrška djeci sa posebnim potrebama u predškolskim ustanovama i redovnim školama	20
STATISTIKA I INDIKATORI	21
ORGANIZACIJA ŠKOLE.....	23
Pregled specijalnih ustanova u Crnoj Gori	24
Projekti Ministarstva prosvjete i nauke u saradnji sa NVO	26
Kako škola radi sa različitim grupama.....	28
Pristup školi	28
PEDAGOGIJA	29
Metode koje se koriste	29
Metode koje se koriste u radu sa različitim grupama.....	30
KURIKULUM.....	30
OBUKA NASTAVNIKA.....	31
Obuka nastavnika za različite nivoe obrazovanja	31
ZAKLJUČAK	33
SINTETIZOVANI IZVJEŠTAJ	35
Uvod	37
Zakonski okvir	38

Razmatranje politike koja je usmjerena na posebne grupe	39
Statistika i indikatori	42
Obuka nastavnika.....	44
Obuka ostalih stručnjaka.....	44
Roditelji	44
Pedagogija.....	44
Kurikulum.....	45
Organizacija škole.....	46